

Η ΡΕΘΕΜΝΙΩΤΙΣΣΑ ΣΟΥΛΤΑΝΑ ΕΥΜΕΝΙΑ ΒΕΡΓΙΤΣΗ
ΣΤΙΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΧΑΛΚΟΓΡΑΦΙΕΣ
ΚΑΙ ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΔΗΜΟΤΙΚΑ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ

Γιὰ τὴν Ῥεθεμνιώτισσα σουλτάνα *Gül n ü ş* (ca 1643—1715), τὴν πρώτη εὐνοουμένη τοῦ σουλτάνου Μεχμέτ Δ' (1648—1687) καὶ ἀργότερα Βαλιδέ σουλτάνα (βασιλομήτορι), πὺν τόσο φημίστηκε γιὰ τὴν ὁμορφιὰ καὶ τὴν ἐπιτηδειότητά της, ἔγραψαν ἴσαμε σήμερα πολλοί, Εὐρωπαῖοι, Τοῦρκοι καὶ Ἑλληνας¹. Τὸ θέμα, ἐλκυστικὸ βέβαια καθὼς

¹) Τίς πρώτες πληροφορίες πὺν εἶναι στηριγμένες στὶς αὐθεντικὲς πηγὲς μᾶς τίς ἔδωκε, σκόρπιες ὁμως σὲ διάφορα κεφάλαια τοῦ μνημειώδους ἔργου του, ὁ Γερμανὸς ἱστορικὸς *Joseph von Hammer*, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, *grosstheils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven*, 2.te verbesserte Ausgabe, Pesth, τόμ. 3, 1835, σ. 550, 586—587, 806, 875, 894 κ. ἄ. Τὴ νεώτερη βιβλιογραφία τὴ βρίσκει κανεὶς στὸ ἄρθρο τοῦ ἐξαίρετου Γάλλου τουρκολόγου *J. Deny*, «*Wālide Sultān*», στὴν *Encyclopédie de l' Islam*, τόμ. 4 (1934), σ. 1172—1178, ὅπου, στὴ «*Liste des Sultanes mères*», ἀπαριθμεῖται (ἀριθ. 15, σ. 1176) καὶ ἡ *Gül n ü ş*. Ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία, πὺν εἶναι ἄγνωστη βέβαια στοὺς ξένους ἐρευνητές, σημειώνομε: *Β. Ψιλᾶκης*, Αἱ τρεῖς θυγατέρες τοῦ παπᾶ Βορειᾶ, «*Ἐβδομάς*», ἔτος Θ', ἀριθ. 8 (22 Φεβρουαρίου 1892), σ. 1—2 — *Τοῦ ἰδιοῦ*, Ἱστορία τῆς Κρήτης ἀπὸ τῆς ἀπωτάτης ἀρχαιότητος μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, ἐν Χανίοις, τόμ. Β', 1909, σ. 293—296 (πρβλ. καὶ σ. 288, σημ. 3, σ. 317 καὶ 322· ὁ *Ψιλᾶκης* ἀντλεῖ ἀπὸ τὸ *Hammer*, ἀλλὰ προσάγει πρῶτος καὶ τὸ σχετικὸ ἑλληνικὸ δημοτικὸ τραγούδι).—*Ν. Κ. Β.*, Μία Ἑλληνὶς σουλτάνα. Ἡ ὡραία Χριστιανὴ τῆς Ῥεθύμνου. «*Ἐκεῖνη πὺν ἔπειε τὴν δρόσον τῶν ῥόδων*», ἔφημερ. «*Ἐλεύθερον Βῆμα*» 16 Ἀπριλίου 1938, ἀριθ. 5671, σ. 5 καὶ 19 Ἀπριλίου 1938, ἀριθ. 5674, σ. 5 (μὲ δημοσίευση μιᾶς χαλκογραφίας καὶ μιᾶς ἐλαιογραφίας).—*Νικολ. Σταυρινίδη*, Ρεμπιὰ Γκιουλνούς, ἡ Ρεθυμνία Χριστιανὴ Σουλτάνα (μὲ ἐπίτιτλο:) 1645. Οἱ Τοῦρκοι στὰ Χανιά.—1646. Οἱ Τοῦρκοι στὸ Ρεθυμνο.—10 Ρεθεμνιωτοπούλες στὸ χαρέμι τοῦ Σουλτάν *Ἰμπραχίμ*.—Τὰ Σκλαβοπάζαρα.—*Κιοσέμ Βαλιδέ*.—Χασσεκὴ Σουλτάνα, Ρεμπιὰ Γκιουλνούς (τὸ ἔαρὶνὸ ροδόσταμο), ἔφημ. «*Πατρίς*» Ἡρακλείου Κρήτης 27 Ἰουνίου — 28 Σεπτεμβρίου 1950 (σειρὰ ἄρθρων σὲ 80 συνέχειες). Τὰ ἄρθρα αὐτὰ τοῦ καλοῦ τουρκομαθοῦς λογίου κ. *Σταυρινίδη*, παρ' ὅλο πὺν προορίζονται γιὰ τὸ πλατύτερο κοινὸ καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἔχουν τὴν κατάλληλη ἐπιστημονικὴ παρουσίαση—πρβλ ἀτελεῖς παραπομπές, ἐκτενεῖς παρεκβάσεις κλπ. — ἔχουν ὁμως τὸ πλεονέκτημα πὺς χρησιμοποιοῦν ὅλη σχεδὸν τὴ γνωστὴ βιβλιογραφία καὶ μάλιστα τὴν ἀπρόσιτη στοὺς περισσότερους τουρκικὴ· οἱ πληροφορίες πὺν μᾶς δίδουν εἶναι ἀκριβεῖς καὶ σὲ πολὺ λίγα σημεία χρειάζονται, καθὼς θὰ δοῦμε, διόρθωση ἢ συμπλήρωση). Ἀπὸ τὴν τουρκικὴ βιβλιογραφία, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ γνωστὸ ἔργο τοῦ *A h m e d R e f i k*, *Kadinlar Saltanatı* (Κωνσταντινούπολη, 1914—1924), ἀνα-

ήταν, ἔδωκε πολλές φορές ἀφορμὴ σὲ ἀναπτύξεις ποὺ δὲ συμβιβάζονταν πάντα μὲ τὴν ἱστορικὴ ἀκρίβεια.

Στὴ μελέτη αὐτὴ δὲν πρόκειται νὰ ἐπιχειρήσωμε τὴ συστηματικὴ βιογράφηση τῆς Κρητικιάς αὐτῆς σουλτάνας, τῆς δεύτερης Ἑλληνίδας σουλτάνας μετὰ τὴν περίφημη Χιώτισσα σουλτάνα Kösem († 1651)². Ἡ δράση της μέσα στὸ χαρέμι τοῦ σουλτάνου ἢ στὸ σεράγι πολὺ λίγο βέβαια ἐνδιαφέρει τὴν ἑλληνικὴ ἱστορικὴ ἔρευνα. Ἐκεῖνο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει περισσότερο εἶναι ἡ κρητικὴ της καταγωγὴ καὶ ἀκόμη πιὸ πολὺ τὰ τραγούδια ποὺ ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἔπλασε γι' αὐτήν. Σκοπὸς μας εἶναι λοιπὸν ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ νὰ δημοσιεύσωμε ἄγνωστες εὐρωπαϊκὲς χαλκογραφίες της, ποὺ μᾶς διασώζουν καὶ τὸ ἑλληνικὸ βαπτιστικὸ της ὄνομα, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη νὰ ἐξετάσωμε συστηματικὰ τὰ ἑλληνικὰ δημοτικὰ τραγούδια ποὺ ἀναφέρονται σ' αὐτήν καὶ ποὺ εἶναι ἐντελῶς ἄγνωστα στοὺς ξένους ἐρευνητές³. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ θὰ διευκρινιστῇ, καθὼς θὰ δοῦμε, ὀριστικὰ καὶ τὸ γνήσιο ἑλληνικὸ ὀνοματεπώνυμό της.

Α.

Συνοψίζομε πρῶτα τὰ κυριώτερα βιογραφικὰ τῆς Ῥεθεμνιώτισσας σουλτάνας.

Ἡ Gülnûş πρέπει νὰ γεννήθηκε γύρω στὰ 1643, ἀφοῦ μαρτυρεῖται πὼς τὸ 1715, τὴ χρονιά ποὺ πέθανε, ἦταν 72 περίπου χρονῶν⁴. Αὐτὸ ἄλλως τε συμβιβάζεται καὶ μὲ τὴ μαρτυρία πὼς ἀπὸ τὸ Μεχμέτ Δ', ποὺ εἶναι γνωστὸ πὼς γεννήθηκε στὶς 30 Δεκεμβρίου 1641⁵, ἦταν λίγο μικρότερη στὴν ἡλικία⁶. Ἔτσι, ὅταν τὸ Νοέμβριο τοῦ 1646 κυριεύθηκε τὸ Ῥέθεμνος τῆς Κρήτης ἀπὸ τοὺς Τούρκους, αὐτὴ πρέπει

φέρεται ἀπὸ τὸ Ν. Σταυρινίδη («Πατρὶς» 1 Αὐγούστου 1950) καὶ ἓνα πρόσφατο ἄρθρο τοῦ Τούρκου Adnan Giz δημοσιευμένο σὲ περιοδικὸ τῆς Κωνσταντινούπολης, τὸ Tarih Dünyası, ἀριθ. 1, (1950) σ. 16.

²) Βλ. γι' αὐτήν τὸ ἄρθρο τοῦ καθηγητῆ Κ. Ἀμάντου, Ἡ Χιώτισσα σουλτάνα Kösem, «Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος» 1931, σ. 51—55 (=Τοῦ ἰδίου, Μικρὰ μελετήματα, Ἀθῆναι, 1940, σ. 77—80).

³) Ἔχω ὑποχρέωση νὰ εὐχαριστήσω θερμὰ καὶ ἀπ' ἐδῶ τοὺς δυὸ κορυφαίους Εὐρωπαίους τουρκολόγους καθηγητὲς κ. κ. Paul Wittek καὶ Franz Babinger, ποὺ εἶχαν τὴν εὐγενικὴ καλωσύνη ν' ἀπαντήσουν σὲ σχετικὰ ἐρωτήματά μου, ὁ πρῶτος μὲ ἐπιστολὴ του τῆς 8-12-1949 καὶ ὁ δεύτερος μὲ δική του τῆς 29-4-1951, δίδοντάς μου χρήσιμες βιβλιογραφικὲς πληροφορίες.

⁴) Βλ. παρακάτω, σημ. 27.

⁵) Βλ. πρόχειρα τὸ ἄρθρο τοῦ J. H. K r a m e r s, Mohammed IV, στὴν Encyclopédie de l' Islam, τόμ. 3 (1936), σ. 706—707.

⁶) Βλ. τὴν περικοπὴ ἀπὸ τὴν ἐκθεση τοῦ G. B. Donado ποὺ παραθέτομε παρακάτω σημ. 63.

νά ἦταν νήπιο τριῶν ἢ τεσσάρων μόλις χρονῶν· θὰ ἦταν πάντως βαφτισμένη, ἀφοῦ διάσωσε, καθὼς θὰ δοῦμε, τὸ χριστιανικό της ὄνομα καὶ μετὰ τὸν ἐξισλαμισμὸ της. Πὼς εἶχε πατρίδα τὸ 'Ρεθεμνος καὶ πὼς σκλαβώθηκε τότε, στὴν ἄλωσή του, αὐτὸ τὸ μαρτυροῦν πολλοὶ Εὐρωπαῖοι σύγχρονοι μὲ τὴν κατοπινὴ ἀκμὴ της: ὁ Γάλλος La Guilletière (=Guillet de Saint-Georges)⁷, ὁ Βενετὸς ἱστοριογράφος τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου Andrea Valiero⁸, ὁ Βενετὸς βαῖλος G. B. Donado στὴν ἐκθεσὴ του τοῦ 1684⁹ καὶ ἄλλοι. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁ Τοῦρκος ἱστορικὸς Naïma ἀναφέρει πὼς ὁ κατακτητὴς τοῦ 'Ρεθεμνου Γαζῆ Χουσεῖν ἔστειλε ἀπὸ τὴν πόλη αὐτὴ, μαζὶ μὲ τὸ ἄγγελμα τῆς ἄλωσής της, γιὰ δῶρο στὸ σουλτάνο στὴν Κωνσταντινούπολη (δηλαδὴ στὸν Ἰμπραῖμ) ἑκατὸ αἰχμάλωτους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ δέκα ἦταν καπετανεοὶ καὶ οἱ εἴκοσι ἀξιωματοῦχοι, καθὼς καὶ δέκα σκλάβες κοπέλλες¹⁰. Ἄν ἀνάμεσα στὶς δέκα αὐτὲς 'Ρεθεμνιωτοπούλες ποὺ διαλέχτηκαν γιὰ τὸ σουλτανικὸ χαρέμι βρισκόταν καὶ ἡ μέλλουσα σουλτάνα, δὲ μποροῦμε νὰ τὸ ξέρουμε μὲ βεβαιότητα, φαίνεται ὅμως ἀρκετὰ πιθανό¹¹.

⁷) Athènes ancienne et nouvelle et l'etat present de l' empire des Turcs, contenant la vie du sultan Mahomet IV. Le Ministere de Coprogli Achmet Pacha, Grand Vizir. Ce qui s' est passé dans le Camp des Turcs au Siege de Candie. Et plusieurs autres particularitez des Affaires de la Porte. Avec le Plan de la Ville d' Athènes, Par le Sr. de La Guilletière, à Paris, 1675, σ. 245 καὶ 378. Ἡ εἶδηση τῆς σ. 245 περιέχεται στὴν περίφημη Apologie des Grecs modernes τοῦ Ἀθηναίου ἱερομονάχου Δαμασκηνοῦ, ποὺ τὴν ἔχει μεταφράσει καὶ ὁ Ἀ. Μηλιαράκης, Σχολεῖον ἐν Ἀθήναις καὶ ἀπολογία Ἑλληνοσ λογίου ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὸ ἔτος 1669, «Ἐστία», τόμ. 3 (1877), σ. 323—328 (βλ. σ. 327).

⁸) Historia della guerra di Candia di Andrea Valiero, Senatore Veneto, in Venetia, 1679, σ. 596—597.

⁹) Βλ. παρακάτω, σημ. 63.

¹⁰) Βλ. J. Hammer, ὁ. π., σ. 287· τὸ χωρίο τοῦ Naïma τὸ παραθέτει μεταφρασμένο ἐλληνικὰ ὁ Ν. Σταυρινίδης, ὁ. π., «Πατρίς» Ἡρακλείου 28 Ἰουνίου 1950 (ἀριθ. 2). Γιὰ αἰχμαλωσία γυναικῶν τοῦ 'Ρεθεμνου κατὰ τὴν ἄλωσή του μιλεῖ, ἀόριστα ὅμως καὶ χωρὶς νὰ μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τὴν τύχη τους, καὶ ὁ αὐτόπτης 'Ρεθεμνιώτης στιχουργὸς Μαρίνος Τζάνες Μπουνιαλῆς ('Ο Κρητικὸς Πόλεμος, ἔκδ. Ἀγαθ. Ξηρουχάκη, ἐν Τεργέστη, 1908, σ. 287, στ. 7—12), γράφοντας (διορθώνω τὴν ὀρθογραφία):

...Τὲς σκλάβες φέρνουν σιοῦ πασιᾶ ὀμπρὸς νὰ τοὶ περάσου,
γιανίτσαροι κι' ἄλλοι πολλοὶ Τοῦρκοι νὰ τοὶ μοιράσου.

Καὶ ἄκεῖ γυναῖκες ὑπανδρες πᾶσι, παπαδοπούλες

10 καὶ κορασίδες εὐμορφες κι' ἄξιες καλογοπούλες.

Κ' ἐβάλασι τζι σὸ φραγιὸ δίχως κανένα πρᾶμα,
μά, νὰ σοῦ πῶ, δὲν ἤκουσα τί νὰ τὲς ἀποκάμα.

¹¹) Πρβλ. καὶ Β. Ψιλᾶκη, Ἱστορία τῆς Κρήτης, τόμ. Β', σ. 288, σημ. 3 καὶ Ν. Σταυρινίδη, ὁ. π.

Στὸ διάστημα τῶν δεκαεπτὰ χρόνων ποὺ πέρασε ἡ μικρὴ Ῥεθεμνιώτισσα σκλάβα κλεισμένη μέσα στὸ χαρέμι ἴσαμε νὰ φτάση στὴν ἡλικία τῶν εἴκοσι χρονῶν (1646—1663), δὲν ἔχομε γι' αὐτὴν καμμιά μαρτυρία, πρῶτα ἄλλως τε φυσικό. Θὰ ἀνατράφηκε πάντως — καθὼς καὶ ὅλες οἱ ἄλλες σκλάβες τοῦ σουλτανικοῦ χαρεμιοῦ ποὺ τὶς ἔπαιρναν ἀπὸ πολὺ μικρὰ παιδιὰ — σύμφωνα μὲ τὴν καθιερωμένη ἐθιμοτυπία καὶ τὴ μουσουλμανικὴ θρησκεία¹². Θὰ ἦταν κι' αὐτὴ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίβλεψη τῆς Βαλιδὲ σουλτάνας, τῆς περιώνυμης Ῥωσίδας Tarchan († 1683)¹³, μητέρας τοῦ νέου σουλτάνου Μεχμέτ Δ', ποὺ εἶχε ἀνεβῆ ἐν τῷ μεταξύ, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1648, στὸ θρόνο, σὲ ἡλικία ἐξήμισυ χρονῶν. Ἐκεῖ, μέσα στὸ χαρέμι, πῆρε βέβαια καὶ τὸ ὄνομα Rebia Gülnûs ποὺ σημαίνει «ἐκείνη ποὺ πίνει τὴ δροσιὰ ἀπὸ τὰ ἀνοιξιὰτικὰ ῥόδα».

Ὅταν ὁ Μεχμέτ Δ' ἐνηλικιώθηκε, ἡ Gülnûs εἶχε τὴν τύχη, ἀνάμεσα σ' ὅλες τὶς ἄλλες σκλάβες τοῦ χαρεμιοῦ, νὰ γίνῃ ἡ πρώτη εὐνοούμενὴ του (Hasseki) καὶ τὴν ἀκόμη μεγαλύτερη τύχη νὰ τοῦ φέρῃ στὸν κόσμον τὸν πρωτότοκο γιό του, τὸ διάδοχο Μουσταφᾶ, στὶς 2 Ἰουνίου 1664, γεγονὸς ποὺ πανηγυρίστηκε στὴν πρωτεύουσα τὴν Ἀδριανούπολη μὲ ἑπταήμερη φωταψία¹⁴. Ἀπὸ τότε τὸ ἄστρο τῆς Gülnûs ἄρχισε νὰ μεσουρανεῖ. Μὲ τὴν ἐξαιρετικὴ ὁμορφιά της, γιὰ τὴν ὁποία μᾶς μιλοῦν οἱ σύγχρονες πηγές¹⁵, καὶ τὴ μεγάλη της ἐπιτηδειότητα κατάφερε νὰ διατηρήσῃ τὴν εὐνοία καὶ τὴν ἀγάπη τοῦ Μεχμέτ Δ' σ' ὅλο τὸ ὑπόλοιπο μακρὸν διάστημα τῆς βασιλείας του (1664—1687), δηλαδὴ εἰκοσιτέσσερα ὁλόκληρα χρόνια. Τὸν συνώδευε παντοῦ, κ' ἔξω ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα, ἀκόμη καὶ στὶς πολεμικὲς ἐκστρατεῖες. Ἡ ἐπιρροή της αὐξήθηκε σὲ τέτοιο βαθμό, ὥστε νὰ ἐκτοπίσῃ σιγὰ - σιγὰ καὶ τὴν ἴδια τὴν πανίσχυρη Βαλιδὲ Tarchan¹⁶. Μὲ θαυμαστὴ ἐφευρετικότητα κατάφερεν κάθε φορὰ νὰ ἐξουδετερώνῃ κάθε ἐπικίνδυνη ἀντίζηλό της, χρησιμοποιώντας διάφορα τεχνάσματα, ἀθῶνα¹⁷ ἢ καὶ ἐγκληματικὰ ἀκόμη¹⁸. Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1673 γέννησε καὶ τὸ δεύτερο γιό τοῦ σουλ-

¹²) Βλ. Ν. Σταυρινίδη, ὁ. π., «Πατρὶς» Ἡρακλείου 9—17 Αὐγούστου 1950 (ἀριθ. 38—43).

¹³) Βλ. γι' αὐτὴν J. D e n y στὴν Encyclopédie de l' Islam, τόμ. 4 (1934) σ. 1176 (ἀριθ. 13), ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

¹⁴) J. H a m m e r, ὁ. π., σ. 550.

¹⁵) Βλ. παρακάτω σημ. 51 καὶ 63.

¹⁶) J. H a m m e r, ὁ. π., σ. 550.

¹⁷) Ὅπως ἡ δῆθεν ἀπὸ φιλάνθρωπα ἐλατήρια ἀποκατάσταση μιᾶς Θεσσαλῆς βοσκοπούλας, μὲ τὴν ὁποία συναντιόταν ὁ σουλτάνος στὴν ἐξοχὴ τῆς Λάρισσας καὶ ποὺ ἡ Gülnûs, παντρεύοντάς την μ' ἓναν Τοῦρκον ἀξιωματικό, τὴν ἔστειλε μαζί του τὴν ἴδια μέρα στὸ Ἰκόνιο.

¹⁸) Ὅπως ὁ στραγγαλισμὸς τὸ 1667 στὴν Ἀδριανούπολη, ἀπὸ τοὺς κωφα-

ΠΙΝ. ΙΕ.

Εἰκ. 1.— Ἡ Σουλτάνα Εὐμενία. Χαλκογραφία Ν. De Larmessin. Εἰκ. 2.— Ἡ Σουλτάνα Εὐμενία. Χαλκογραφία Ν. De Larmessin.

τάνου Δ', τὸν Ἀχμέτ¹⁹. Στὴν πρώτη αὐτὴ περίοδο τῆς ἀκμῆς τῆς ἔθεσε τέρμα ὁ ἐκθρονισμὸς καὶ ἡ ἐγκάθειρξη τοῦ Μεχμέτ Δ' τὸ Νοέμβριο τοῦ 1687, ὅποτε καὶ ἡ Gülnûs ἐκλείστηκε στὸ παλιὸ σεράγι²⁰, ὅπου ἔμεινε ὀχτὼ χρόνια, ὅσα δηλαδὴ ἐκράτησε ἡ βασιλεία τῶν δυὸ ἀδερφῶν καὶ διαδόχων τοῦ Μεχμέτ Δ', τοῦ Σουλεϊμάν (1687 — 1691) καὶ τοῦ Ἀχμέτ Β' (1691—1695)· στὸ διάστημα αὐτὸ πέθανε καὶ ὁ Μεχμέτ Δ' στὴ φυλακὴ (17 Δεκεμβρίου 1692)²¹.

Μὰ τὸ ἄστρο τῆς Ῥεθεμνιώτισσας σουλτάνας ἀνάτειλε γιὰ δεύτερη φορὰ ὅταν τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1695 ἀνέβηκε στὸ θρόνο ὁ πρωτότοκος γιὸς τῆς Μουσταφᾶς Β'²²: τότε αὐτὴ πῆρε φυσικὰ τὸν τίτλο τῆς Βασιδῆ σουλτάνας καὶ ξαναγύρισε στὸ παλάτι²³. Πολύπειρη πιά καὶ σεβαστὴ ἀπὸ ὅλους, διατήρησε τὴν δύνάμη της ἄλλα εἴκοσι χρόνια, ἴσαμε τὸ τέλος τῆς ζωῆς της, γιὰ καὶ μετὰ τὴν ἐκθρόνιση τοῦ Μουσταφᾶ Β', τὸν Αὐγουστο τοῦ 1703, τὸν διαδέχτηκε στὸ θρόνο ὁ δευτέρός της γιός, ὁ Ἀχμέτ Γ' (1703—1730)²⁴. Ἡ Gülnûs ἔδειξε τότε ἐξαιρετικὸ ζῆλο γιὰ τὴ μουσουλμανικὴ θρησκεία, χτίζοντας πολυάριθμα εὐαγγῆ ἱδρύματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα σημαντικώτερα εἶναι τὸ Jenî Djâmi στὸ Γαλατᾶ καὶ ἓνα ἄλλο τζαμί στὸ Σκούταρι²⁵. Πέθανε στὶς 5/6 Νοεμβρίου

λάλους εὐνούχους, μιᾶς Γεωργιανῆς σκλάβας πού τὴν προσκάλεσε μὲ δόλιο σκοπὸ στὰ διαμερίσματά της (*La Guilletière*, ὁ. π., σ. 379· *Anecdotes, ou Histoire Secrète de la maison Ottomane*, à Amsterdam, par la Compagnie, 1722, τόμ. IV, σ. 123—127. *Précis de l'histoire de l'Empire Ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours, avec introduction*, par M. A. L. F. Alix, à Paris, τόμ. 2, 1822, σ. 154—157, σημ. 1) ἢ τὸ δῆθεν ἀθέλητο σπρώξιμο μιᾶς ὁμορφῆς Κιρκασίας χορεύτριας ἀπὸ τὸ μαῦρο συγχορευτὴ της ὥστε νὰ πέση στὴ θάλασσα, τὴν ὥρα πού χόρευε μπροστὰ στὸ σουλτάνο, καὶ νὰ πνιγῆ ἀβοήθητη (*Viaggi a Constantinopoli di Gio: Battista Donado senator Veneto Spedito Bailo alla Porta Ottomana l'anno 1680.. Osservati colla raccolta delle più curiose Notitie dal fù Dottor Antonio Benetti, . . . in Venetia, 1688, parte II, σ. 44—46=J. Hammer, ὁ. π., σ. 806*). Στὶς γνωστὲς μαρτυρίες γιὰ τὶς διάφορες ἐκδηλώσεις τῆς ζηλοτυπίας τῆς Gülnûs ἄς προστεθῆ καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ Γάλλου Nointel πὼς ἔβαζε τοὺς εὐνούχους νὰ δέρνουν ἄγρια τὶς ἀντίζηλές της καὶ τέλος κατάφευγε στὰ μάγια καὶ στὰ ξόρκια (*Albert Vandal, L'Odyssee d'un ambassadeur. Les voyages du marquis De Nointel (1670--1680)*, Paris 1900, σ. 243)

¹⁹) J. Hammer, ὁ. π., σ. 666—667.

²⁰) Ibid., σ. 806.

²¹) Ibid., σ. 857.

²²) Ibid., σ. 873 κ. ἐξ.

²³) Ibid., σ. 875.

²⁴) Ibid., τόμ. 4, 1836, σ. 66 κ. ἐξ.

²⁵) Βλ. J. Deny, ὁ. π., σ. 1176 (ἀριθ. 15), ὅπου καὶ παραπομπές. Χαρακτηριστικὸ τῆς ἀποξένωσής της ἀπὸ τὴ θρησκεία τῶν προγόνων της εἶναι τὸ

1715²⁶, σὲ ἡλικία 72 περίπου χρονῶν²⁷, στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου καὶ σώζεται ἴσαμε σήμερα ὁ τάφος της.

B.

“Υστερα ἀπὸ τὴν παραπάνω βιογραφικὴ προεισαγωγή, ἃς προχωρήσωμε τώρα στὸ κύριο θέμα τῆς μελέτης μας. Καὶ πρῶτα θὰ ἐξετάσωμε τὶς εὐρωπαϊκὲς χαλκογραφίες τῆς ἐποχῆς ποὺ ἀπεικονίζουν τὴ ‘Ρεθεμνιώτισσα σουλτάνα.

Στὸ Département des Estampes τῆς παρισινῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης βρῆκα καὶ μελέτησα, τὸ φθινόπωρο τοῦ 1949, ἕξη χαλκογραφίες τῆς Gülnûs, ποὺ καταγράφονται καὶ στὸν εἰδικὸ κατάλογο τοῦ G. Duplessis μὲ ἀριθμὸ 14989²⁸. Ἀντιγράφω τὴ σχετικὴ περικοπὴ τοῦ καταλόγου :

«14989.—Eumania²⁹, grecque de Candie, femme du sultan Mahomet IV.

1. En pied, de 3/4 à droite. Publ. par F. Jollain [N. 2
2. En buste, de 3/4 à gauche, dans une bordure ovale. Grav. par de Larmessin. 2 états [N. 2
3. En buste, de 3/4 à gauche, dans une bordure ovale. Grav. par de Larmessin. 2 états [N. 2
4. A cheval, dirigé à gauche. Publ. par Th. van Merlen [N. 2 »

“Ὅπως δείχνει καὶ ἡ καταγραφή αὐτή, πρόκειται στὴν πραγματικότητα γιὰ τέσσερις εἰκόνες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ ὑπ’ ἀριθ. 2 καὶ 3 ἔχουν καθεμιὰ ἀπὸ δυὸ ἐκδόσεις ποὺ δὲ διαφέρουν ἀναμεταξύ τους παρὰ μόνο στὶς ἐπιγραφές καὶ στὰ ὀνόματα τῶν ἐκδοτῶν. Τὶς τέσσερις αὐτὲς εἰκόνες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες—ὅσο ξέρω τοῦλάχιστο—μονάχα ἢ μιὰ (ἢ ὑπ’

γεγονὸς πὼς τὸ τζαμί τοῦ Γαλατᾶ τὸ ἔχτισε στὸ οἰκόπεδο μιᾶς καμμένης χριστιανικῆς ἐκκλησίας ποὺ εἶχε οἰκειοποιηθῆ (J. Hammer, ὁ. π., τόμ. 3, σ. 894).

²⁶) I. Deny, ὁ. π.

²⁷) Κατὰ τὶς πληροφορίες ποὺ μοῦ ἔστειλε ὁ κ. Paul Wittek (ἐπιστολή του τῆς 8-12-1949), ὁ Τοῦρκος ἱστορικὸς Şüreyyā, στὸ Sidjilli Öşmāni, I, 64, γράφοντας πὼς ἡ Gülnûs πέθανε στὶς 6 Νοεμβρίου 1715, προσθέτει πὼς τότε «εἶχε ἡλικία 75 περίπου ἐτῶν» (δηλ. 75 τουρκικῶν ἐτῶν, ποὺ ἰσοδυναμοῦν μὲ 72 ἡλιακὰ ἔτη).

²⁸) Catalogue de la Collection des portraits français et étrangers conservée au Département des Estampes de la Bibliothèque Nationale, rédigé par M. Georges Duplessis..., τόμ. 3, Paris, 1898, σ. 329 — 330 ἀριθ. 14989).

²⁹) Γράφε : Eumenia.

ἀριθ. 1) ἔχει ἐκδοθῆ ἴσαμε τώρα⁹⁰, τὶς δημοσιεύω σήμερα ἐδῶ μαζὶ μὲ σύντομη περιγραφή τους (βλ. πίν. ΙΕ'—ΙΖ', ἀριθ. 1—4), ἀκολουθώντας ὅμως ὄχι τὴν παραπάνω σειρά τοῦ καταλόγου τοῦ Duplessis, πού δὲν εἶναι χρονολογικὰ σωστή, ἀλλὰ τὴν πραγματικὴν σειρά τῆς κατάταξής τους⁹¹ στὸ σχετικὸ τόμο τῶν προσωπογραφιῶν τῆς παρισινῆς βιβλιοθήκης (cote: Portraits N 2: Eumania [γράφει: Eumenia]).

Ἡ πρώτη εἰκόνα, σύμφωνα μὲ τὴν σειρά πού ἀκολουθοῦμε (πίν. ΙΕ', ἀριθ. 1=Duplessis ἀριθ. 14989, 2), διαστάσεων 0,245×0,185 μ., παριστάνει τὴν σουλτάνα σὲ προτομή, μέσα σὲ ἔλλειπτικὸ πλαίσιο, πού εἶναι δεμένο στὴν κορυφή μὲ μεγαλύτερη καὶ στὴ βάση μὲ μικρότερη κυματιστὴ ταινία. Ἡ σουλτάνα φορεῖ ἓνα φόρεμα μὲ μανίκια, ἀνοιχτὸ μπροστά, ὥστε νὰ ἀποκαλύπτῃ τὴν ἐσθῆτα της, πού εἶναι στολισμένη ἀπὸ μιὰ ὀριζόντια σειρά μαργαριταριῶν πού διασταυρῶνεται μὲ μιὰ κάθετη ἀλυσίδα ἀπὸ κόμβους μαργαριταριῶν καὶ ἄλλων πολύτιμων λίθων. Ἐνα περιδέραιο ἀπὸ χοντρότερα μαργαριτάρια περιβάλλει τὸ λαιμό της. Στὸ κεφάλι φορεῖ μιὰ μυτερὴ σκούφια πού στολίζεται στὴν περιφέρεια καὶ στὶς ἀκμές της ἀπὸ μαργαριτάρια καὶ πού ἔχει κρεμασμένο ἓνα πέπλο πού πέφτει πρὸς τὰ πίσω. Ἡ σκούφια στολίζεται ἐπίσης στὸ ἀριστερὸ πλάϊ (τὸ δεξιὸ δὲν εἶναι ὄρατὸ) ἀπὸ ἓνα κύκλο ἑννιᾶ μαργαριταριῶν πού ἀπὸ τὴν κορυφή του ξεπετιέται ἓνας θύσανος. Ὁμοίος κύκλος μαργαριταριῶν ὑπάρχει καὶ πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπό της ἀκριβῶς, στὰ κατσαρωμένα μαλλιά της, μὲ μικρότερο ὅμως θύσανο, πού στὴ ρίζα του ἔχει προστεθῆ ἓνα μισοφέγγαρο. Ὁ τύπος τῆς ὁμορφιάς τῆς εἰκονιζόμενης ἀνταποκρίνεται ἀρκετὰ στὸ ἰδανικὸ τῆς γυναικείας ὁμορφιάς πού κυριαρχοῦσε στὴ Γαλλία τὸν αἰῶνα τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ'.

Στὸ κάτω μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ πλαισίου εἶναι σημειωμένη ἢ ὑπογραφή τοῦ χαράκτη: De Larmessin, Sculp. Ἐξω ἀπὸ τὸ πλαίσιο, στὴ βάση τῆς εἰκόνας, ὑπάρχει, χωρισμένη στὰ δύο ἀπὸ ἓνα κύκλο πού

⁹⁰) Ν. Κ. Β., Μία Ἑλληνὶς σουλτάνα, ἐφημ. «Ἐλεύθερον Βῆμα» 16 Ἀπριλίου 1938, ἀριθ. 5671, σ. 5, ἀπὸ ἀντίτυπο τῆς χαλκογραφίας πού βρίσκεται στὴν κατοχὴ τοῦ κ. Ἐμμαν. Τσουδεροῦ. Τὴ δημοσιεύω κ' ἐγὼ παρακάτω (πίν. ΙΕ', εἰκ. 1), ὄχι μόνο γιατί βρίσκεται σὲ ἀλληλουχία μὲ τὶς ἄλλες εἰκόνες, μὰ καὶ γιατί ἡ προηγούμενη ἔκδοσή της σὲ ἐφημερίδα εἶναι πολὺ λίγο προσιτή.

⁹¹) Ἡ ἀντιστοιχία τοῦ καταλόγου τοῦ Duplessis μὲ τὴν σειρά πού ἀκολουθῶ παρακάτω, εἶναι ἡ ἑξῆς:

Duplessis ἀριθ. 14989, 1	=	πίν. ΙΖ', εἰκ. 3
» » » 2 (α—β)	=	» ΙΕ', » 1
» » » 3 (α—β)	=	» » » 2
» » » 4	=	» ΙΖ', » 4

είσδύει καὶ στὸ πλαίσιο καὶ ποὺ περιέχει τὸν τουρκικὸ θυρεὸ μὲ τρία μικρὰ καὶ ἓνα μεγάλο μισοφέγγαρο, ἢ παρακάτω ἐπιγραφή :

Eumenia, GRANDE SVLTANE Reyne | Femme du Grand Sultan Mehemed Quatriesme du | Nom Empereur des Turcs & Ell'est Grecque et Candiotte, ayant | pris Naissance dans la Ville de Retymo Ou Elle fut faite Esclauve dans un Aâge | fort tendre, en L' année 1647; Elle est Extremement belle, Elle suit par tout le Grand Seigneur | qui L' ayme Extrâordinairement,

Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή, τέλος, διαβάζουμε :

A Paris Chez P. Bertrand Rue St. Jacques à la Pomme d'Or Proche St. Seuerin; Auec Priuilege du Roy;

Ὁ χαρακτὴς τῆς χαλκογραφίας αὐτῆς, καθὼς καὶ τῆς ἐπόμενης (εἰκ. 2), ὑπογράφεται De Larmessin. Μ' αὐτὸ τὸ ὄνομα εἶναι γνωστὴ στὴν ἱστορία τῆς τέχνης μιὰ οἰκογένεια χαρακτῶν καὶ ἐκδοτῶν χαλκογραφιῶν ποὺ ἄκμασε στὸ Παρίσι τὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ 17ου καὶ τὸ πρῶτο τοῦ 18ου αἰῶνα⁸². Τέσσερα μέλη τῆς ἔχουν τὸ ἴδιο ὄνομα Nicolas καὶ ἡ ὁμωνυμία αὐτὴ δυσκολεύει συχνὰ τὴ διάκρισή τους. Κατὰ τὶς νεώτερες ἔρευνες⁸³, ὁ Nicolas I παντρεύτηκε τὸ 1654 καὶ πέθανε στὶς 24 Ἰουλίου 1694. Ὁ Nicolas II μαρτυρεῖται τὸ 1683 κουμπάρος τοῦ μικρότερου ἀδερφοῦ του Nicolas III (1640—1725) καὶ τὰ ἔργα τους συγχέονται⁸⁴. Τέλος, ὁ Nicolas IV (1684—1755), ὁ σημαντικώτερος ἀπ' ὅλους, ἦταν γιὸς τοῦ Nicolas III Ἀπὸ τοὺς τέσσερις αὐτοὺς ὁμώνυμους θ' ἀποκλειστῆ βέβαια, γιὰ χρονολογικοὺς λόγους, ὁ τελευταῖος. Ἀσφαλῶς ἓνας ἀπὸ τοὺς τρεῖς πρῶτους ἦταν ὁ ἐκτελεστὴς τῆς χαλκογραφίας τῆς σουλτάνας, ποιὸς ὅμως ἀκριβῶς, εἶναι δύσκολο νὰ καθοριστῆ.

Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειώσωμε μιὰ ἐνδιαφέρουσα διαπίστωση ποὺ κάμαμε σχετικὰ μὲ τὴν ἐπιγραφή τῆς χαλκογραφίας : Ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ, ποὺ μᾶς μιλεῖ γιὰ τὴν καταγωγή τῆς σουλτάνας ἀπὸ τὸ Ῥέθεμνος,

⁸²) Βλ. Ulrich Thieme und Felix Becker, Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart, . . . herausgegeben von Hans Vollmer, Leipzig, τόμ. 22 (1928), σ. 387, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία

⁸³) Βλ. Thieme - Becker, ὁ. π.

⁸⁴) Στὸ Cabinet des Estampes τῆς παρισινῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης σώζονται σαράντα περίπου ἔργα στὸ φάκελο μὲ τὴν ἐπιγραφή «Nicolas de Larmessin, père. Œuvre» (coté : Ed. 70, in - folio), χωρὶς κανένα διαχωρισμὸ πολλὰ ἀπ' αὐτὰ εἶναι χρονολογημένα καὶ οἱ χρονολογίες τους κυμαίνονται, καθὼς παρατηρήσαμε, μεταξὺ 1657 καὶ 1686. Οἱ χαλκογραφίες τῆς σουλτάνας δὲν περιέχονται στὸ φάκελο αὐτό.

τὴν ἀρπαγὴ τῆς τὸ 1647 καὶ τὴν ὀμορφιά τῆς, συμφωνεῖ σχεδὸν κατὰ λέξη μὲ τὴν περικοπὴ πού περιέχεται στὴ σελίδα 378 τοῦ βιβλίου τοῦ La Guilletière «Athènes ancienne et nouvelle» τὴν παραθέτω, γιὰ νὰ γίνῃ δυνατὴ ἡ σύγκριση ⁸⁵:

«... La Mere de ce jeune Prince est Grecque & Candiotte, née dans la Ville de Retymo, où elle fut faite esclave dans un âge fort tendre, l'année 1647, que les Turcs prirent & saccagerent Retymo. Elle est présentement encore grosse, & suit par tout le Sultan, qui l'aime extraordinairement. Aussi dit-on qu'elle est d'une grande beauté, quoy qu'un peu marquée de petite verole. On croit qu'elle partira bien-tost de Larissa pour aller faire ses couches à Constantinople... ⁸⁶» κλπ.

Πιστεύω πὼς ἡ σύμπτωση αὐτὴ δὲν εἶναι τυχαία, ἀλλὰ πὼς ὁ Bertrand, ὁ ἐκδότης τῆς χαλκογραφίας τοῦ Larmessin, ἀντίγραψε τὴν παραπάνω περικοπὴ ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ La Guilletière καί, παραλείποντας τὶς φράσεις πού δὲν χρειάζονταν ἢ δὲν ταίριαζαν καὶ τροποποιώντας ἑλαφρὰ δυὸ - τρεῖς λέξεις μονάχα ⁸⁷, ἔφτιαξε τὴν ἐπιγραφὴ τῆς χαλκογραφίας. Καὶ ἐπειδὴ τὸ βιβλίο αὐτὸ ἐκυκλοφόρησε σὲ πρώτη ἔκδοση τὸ 1675, ἡ ἔκδοση αὐτὴ τῆς χαλκογραφίας ἀπὸ τὸ Bertrand πρέπει νὰ εἶναι πάντως μεταγενέστερη τοῦ ἔτους αὐτοῦ.

Ὅπως εἶπαμε ὅμως καὶ παραπάνω, ἡ εἰκόνα 1 πού ἐξετάζομε ἔχει δυὸ ἐκδόσεις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες αὐτὴ πού περιγράψαμε εἶναι ἡ δεύτερη. Ἡ πρώτη ἔκδοση, κι' αὐτὴ καμωμένη ἀπὸ τὸ Bertrand, πού παραλείπομε τὴ δημοσίευσή τῆς, εἶναι ἀπαράλλακτη μὲ τὴ δεύτερη, μόνο πού δὲν ἔχει κανένα ὄνομα χαρακτὴ στὸ πλαίσιο καὶ πού φέρει τὴν ἑξῆς πολὺ συντομώτερη ἐπιγραφὴ:

LA GRANDE SVLTANE | Femme du Grand Sultan Mehemed Quatriesme du | Nom Empereur des Turcs &.

Ἡ ἐπιγραφὴ αὐτὴ, πού δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἀρχὴ τῆς ἐπιγραφῆς τῆς δεύτερης ἔκδοσης (μὲ τὴν παράλειψη ἀκόμη τῶν λέξεων Eumenia καὶ Reyne) φανερώνει πὼς ἡ πρώτη ἔκδοση κυκλοφόρησε πρὶν ἀπὸ τὸ

⁸⁵) Σημειώνονται μὲ κυρτὰ στοιχεῖα οἱ φράσεις πού εἶναι ἀπαράλλακτες καὶ στὴν ἐπιγραφὴ τῆς εἰκόνας καὶ μὲ ἀραιὰ αὐτὲς πού εἶναι ἑλαφρὰ παραλλαγμένες.

⁸⁶) Athènes ancienne et nouvelle... par le Sr. de La Guilletière, Paris, 1675, σ. 378.

⁸⁷) Τὶς λέξεις née (πού τὴν ἀλλάζει σέ: ayant pris naissance), Sultan (πού τὴν κάνει: Grand Seigneur) καὶ τὴ φράση d'une grande beauté (πού τὴν τροποποιεῖ: extrêmement belle).

1675, ἀφοῦ δὲν περιέχει τὶς φράσεις πὸ ἡ δεύτερη ἔκδοση δανείστηκε, καθὼς εἶδαμε, ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ La Guilletière. Ἡ πρώτη αὐτὴ ἔκδοση φαίνεται νὰ εἶναι ἡ παλιότερη ἀπ' ὅλες τὶς ἄλλες χαλκογραφίες πὸ μᾶς εἶναι γνωστές. Ὅσο γιὰ τὸν καλλιτέχνη, παρ' ὅλο πὸ δὲ σημειώνεται τὸ ὄνομά του, δὲν ὑπάρχει καμμιά ἀμφιβολία πὸς εἶναι ὁ ἴδιος, ὁ Larmessin, ἀφοῦ ἡ προσωπογραφία εἶναι ἀπαράλλακτη μὲ τὴν προσωπογραφία τῆς δεύτερης ἔκδοσης πὸ φέρει τὸ ὄνομά του.

Ἡ δεύτερη εἰκόνα (πίν. ΙΕ', ἀριθ. 2 = Duplessis ἀριθ. 14989, 3) εἶναι τοῦ ἴδιου χαρακτῆ, τῶν ἴδιων διαστάσεων, ἔχει κι' αὐτὴ δυὸ ἐκδόσεις καὶ ἐμφανίζει μεγάλη ὁμοιότητα μὲ τὴν πρώτη. Οἱ μόνες διαφορὲς πὸ παρουσιάζει εἶναι οἱ ἀκόλυθες: Τὸ φόρεμα τῆς σουλτάνας ἔχει διαφορετικὰ ποικίλματα, ἡ ἐσθήτα ἀφήνει πὸ ἀκάλυπτο τὸ λαιμὸ καὶ τὰ κοσμήματα τοῦ στήθους ἔχουν λιγώτερα, ἀλλὰ χοντροτέρα μαργαριτάρια. Στὴ σκούφια ἡ διάταξη τῶν μαργαριταριῶν καὶ τῶν θυσάνων εἶναι διαφορετικὴ: ὁ δεύτερος θύσανος δὲ βρίσκεται πᾶνω ἀπὸ τὸ μισοφέγγαρο, ἀλλὰ στὸ δεξιὸ πλάγι καὶ εἶναι πολὺ μεγαλύτερος ἀπὸ τὸν ἀριστερό. Ὁ πέπλος, τέλος, εἶναι στενότερος. Ὅσο γιὰ τὴν ἔκφραση τοῦ προσώπου, εἶναι ἐλαφρὰ παραλλαγμένη, πὸ ζωντανὴ καὶ πὸ γλυκειά.

Τὸ ὄνομα τοῦ χαρακτῆ σημειώνεται στὸ πλαίσιο, χωρὶς τὸ De ὅμως: Larmessin, Sculp. Ἡ ἐπιγραφή, ἂν καὶ μὲ διαφορετικὰ στοιχεῖα καὶ ἄλλη διάταξη τῶν στίχων, εἶναι ἀπαράλλακτη, ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ μόνη λέξη: γράφει *très belle* ἀντὶ *extremement belle*. Ὅσο γιὰ τὸν ἐκδότη, στὴν ἔκδοση πὸ δημοσιεύομε ἀναφέρεται ὁ ἴδιος ὁ χαρακτῆς Larmessin, πὸ ἔχει πᾶ δικό του ἐκδοτικὸ κατάστημα: *A Paris Chez N de L' Armessin, Rue St Jacques, a la Pomme d'Or, Avec Privil. du Roy*⁸⁸. Στὴν ἄλλη ἔκδοση, πὸ παραλείπομε τὴ δημοσίευσή της, ἀναφέρεται ὡς ἐκδότης ἡ χήρα τοῦ Bertrand, τοῦ ἐκδότη τῆς πρώτης εἰκόνας: *A Paris, Chez la Veuve Bertrand, Rue St Jacques, à la Pomme d'Or, Avec Privil. du Roy*. Αὐτὸ δείχνει πὸς καὶ οἱ δυὸ ἐκδόσεις αὐτῆς τῆς δεύτερης εἰκόνας εἶναι μεταγενέστερες τῆς πρώτης εἰκόνας. Θὰ ἔγιναν γύρω στὸ 1682, ὅποτε ξανασυναντοῦμε τὴ χήρα Bertrand σ' ἄλλες ἐκδόσεις χαλκογραφιῶν τοῦ Larmessin⁸⁹, ἀλλὰ πάντως πρὶν ἀπὸ τὸ 1687, ὅποτε καθαιρέθηκε

⁸⁸) Τὴν ἴδια αὐτὴ φέρμα τοῦ Larmessin ὡς ἐκδότη τὴ βρίσκομε καὶ σὲ μιὰ του προσωπογραφία μὲ χρονολογία 1680 πὸ παριστάνει τὴν Elisabeth Marie Louise infante de Portugal (Bibliothèque Nationale de Paris, Cabinet des Estampes, cote: Ed. 70, in-folio: Nicolas de Larmessin, père, Œuvre).

⁸⁹) Ὅπως π. χ. σὲ μιὰ προσωπογραφία πὸ παριστάνει τὸν «Monseig. Le

ὁ Μεχμέτ Δ' καὶ συμπαράσυρε στὴ πτώση του καὶ τὴν εὐνοουμένη του.

Ἡ τρίτη εἰκόνα (πίν. Ιζ' ἀριθ. 3 = Duplessis ἀριθ. 14989, 1), διαστάσεων 0,290 × 0,180 μ., παριστάνει τὴ σουλτάνα ὀλόσωμη, μέσα σὲ ὀρθογώνιο πλαίσιο. Ἡ σουλτάνα στέκει μὲ μεγαλοπρέπεια, κρατώντας στὸ δεξιὴν χεῖρ ἓνα μαντήλι μὲ κρόσσια καὶ στὸ ἀριστερό, πού εἶναι ἑλαφρὰ ἀκουμπισμένο στὸ στήθος, ἓνα ῥαβδί μὲ θύσανο καὶ μὲ μισοφέγγαρο. Ἡ κόμμωση, τὰ στολίδια, καθὼς καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου της μοιάζουν πολὺ μὲ ἐκεῖνα πού παρατηρήσαμε στὶς εἰκόνες 1 καὶ 2. Τὰ ἐπάλληλα φορέματά της εἶναι κατάφορτα ἀπὸ ποικίλματα καὶ σφίγγονται μὲ μιὰ ζώνη πού διαγράφει μιὰ πολὺ λιγνὴ μέση. Μιὰ μικρὴ κοπέλλα πίσω δεξιὰ της κρατεῖ μὲ τὰ δύο της χεῖρα τὴν οὐρὰ τοῦ μακροῦ της ἐπενδύτη. Πίσω της διακρίνεται ὁ Βόσπορος καὶ ἀπέναντι ἓνα τμῆμα τῆς Κωνσταντινούπολης μὲ τοὺς τρούλλους τῶν οἰκοδομῶν ἀπὸ πάνω τους, στὸ δεξιὸ μέρος τῆς εἰκόνας, μιὰ ἐπιγραφή γράφει: *Serail du Grand Seigneur*. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ εἶναι ἀσφαλῶς ἢ πιὸ περίτεχνη ἀπὸ τὶς τέσσερις.

Ἡ ἐπιγραφή πού βρίσκεται στὴ βάση εἶναι ἡ ἴδια ἀκριβῶς μὲ τὴν ἐπιγραφή τῆς εἰκόνας 2, πρῶμα πού σημαίνει πὼς ἡ χαλκογραφία εἶναι τῆς ἴδιας ἐποχῆς, δηλαδὴ μεταγενέστερη πάντως ἀπὸ τὴν εἰκόνα 1. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή διαβάζομε τὸ ὄνομα τοῦ ἐκδότη: *Se vend A Paris Chez F. Jollain l'ainé rue St Jacques à la Ville de Cologne Avec Pr. du Roy*. Φαίνεται πιθανὸ πὼς ὁ ἐκδότης F. Jollain εἶναι καὶ ὁ καλλιτέχνης. Πρέπει νὰ τὸν ταυτίσωμε μὲ τὸν François Jollain l'ainé, γνωστὸ χαρακτή πού ἔζησε στὸ Παρίσι ἀπὸ τὸ 1641 ὡς τὸ 1704⁴⁰.

Ἡ τέταρτη εἰκόνα (πίν. ΙϚ', ἀριθ. 4 = Duplessis ἀριθ. 14989, 4), διαστάσεων 0,160 × 0,115 μ., παριστάνει τὴ σουλτάνα ἔφιππη, μέσα σὲ ὀρθογώνιο πλαίσιο. Τὸ ἄλογο, πού βαδίζει, ἔχει τὸ κεφάλι του στολισμένο μὲ ἓνα πεντάκλωνο λοφίο καὶ τὴ χαιτή καὶ τὴν οὐρὰ του πλεγμένες σὲ κοτσίδες καὶ δεμένες μὲ ταινίες. Ἡ σουλτάνα, καθισμένη ἐπάνω μὲ τὸ γυναικεῖο τρόπο, ἀπὸ τὴν ἀριστερὴν μεριά, κρατεῖ τὸ χαλινάρι μὲ τὸ ἀριστερό της χεῖρ, ἐνῶ μὲ τὸ δεξιὸ συγκρατεῖ τὴν ἐσάρπα της. Φορεῖ ἓνα κοντογούνι καὶ ἀπὸ μέσα ἓνα ἐντελῶς ἀπλὸ φόρεμα πού

Duc de Bourgogne, fils du Mons. Louis Dauphin de France», δηλ. τὸν ἐγγονὸ τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ' καὶ ἀναφέρει πὼς γεννήθηκε στὶς 6 Αὐγούστου 1682 καὶ βαπτίστηκε πρόσφατα (B. N. de Paris, Cabinet des Estampes, ὁ. π.).

⁴⁰) Βλ. Thieme — Becker, ὁ. π., τόμ. 19 (1926), σ. 102, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Ὁ François Jollain (l'ainé) εἶχε πατέρα τὸν χαρακτή Gérard I Jollain († 1683) καὶ μικρότερο ἀδερφὸ τὸν ἐπίσης χαρακτή François Gérard, πού ἔχομε χρονολογημένα ἔργα του ἀπὸ τὸ 1684 ἵσαμε τὸ 1719.

τῆς σκεπάζει καὶ τὰ πόδια. Ἡ μορφή της εἶναι ἀρρενωπὴ καὶ λίγο τραχειά. Στὸ κεφάλι ἔχει τοὺς δυὸ θυσάνους, τὸν πέπλο καὶ ἓνα τριγωνικὸ κόσμημα στὴ μέση μὲ ἓνα μεγάλο μισοφέγγαρο ἀπὸ πάνω του. Στὸ βάθος, σὲ δεύτερο πλάνο τοῦ πίνακα καὶ κάτω ἀπὸ τὴν κοιλιὰ τοῦ ἀλόγου, διακρίνονται σ' ἓνα κάμπο Τοῦρκοι κυνηγοί, δυὸ ἔφιπποι καὶ δυὸ πεζοί, πού ἔχουν περικυκλώσει, μαζί μὲ τέσσερις σκύλους, ἓνα θήραμα, ἴσως ἀγριογούρουνο.

Ἡ ἐπιγραφή γράφει: *EVEMENIA SVLTANA praecipua Vxor MAHOMET IIII. Imperatoris Turcarum etc.*

Καὶ ἀπὸ κάτω, στὴ δεξιὰ γωνία, ἔχομε τὸ ὄνομα τοῦ καλλιτέχνη: *Th'van Merlen ex Antverp(ia)*.

Οἱ van Merlen ὑπῆρξαν μεγάλη οἰκογένεια Φλαμανδῶν καλλιτεχνῶν πού ἄκμασε στὴν Ἀμβέρσα τὸ 17^ο καὶ 18^ο αἰῶνα⁴¹. Μὲ τὸ ὄνομα ὅμως Theodor van Merlen μᾶς εἶναι γνωστοὶ⁴² τρεῖς χαρακτες: ὁ Theodor I (ca 1600 — 1659), ὁ Theodor II (1609—7 Αὐγούστου 1672) καὶ ὁ γιός του Theodor III (γενν. 1661). Ἀπ' αὐτοὺς ἀποκλείεται βέβαια ὁ πρῶτος, γιὰ λόγους χρονολογικούς. Ἀπὸ τοὺς δυὸ ἄλλους φαίνεται πιθανώτερο πὼς ὁ τελευταῖος, ὁ Theodor III van Merlen, εἶναι ὁ ἐκτελεστὴς τῆς χαλκογραφίας. Εὐκόλα παρατηρεῖ κανεὶς πὼς ἡ τεχνοτροπία τοῦ Φλαμανδοῦ αὐτοῦ καλλιτέχνη εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ κείνην πού συναντοῦμε στὶς προηγούμενες γαλλικὲς χαλκογραφίες: πιὸ ἀδρῆ, πιὸ λιτή, μὲ λιγώτερη ἐπεξεργασία τῶν λεπτομερειῶν. Ἡ εἰκόνα του αὐτῆ, ἂν κρίνωμε ἀπὸ τὴν ἀφύσικη τοποθέτηση τῆς σκούφιας καὶ τοῦ πέπλου στὸ κεφάλι τῆς σουλτάνας, πού δείχνει πὼς δὲν κατάλαβε καλὰ ὅ,τι ἀντίγραφε, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴ λανθασμένη ἀπόδοση τοῦ ὀνόματός της (Evemenia ἀντὶ Eumenia), δὲ μπορεῖ νὰ χρησίμευσε γιὰ πρότυπο στὶς γαλλικὲς τὸ ἀντίθετο δὲν ἀποκλείεται, μὰ καὶ δὲ μποροῦμε νὰ τὸ ὑποστηρίξωμε μὲ βεβαιότητα. Ὅπως δὲποτε διαπιστώνομε πὼς ἡ εἰκόνα τῆς σουλτάνας κυκλοφοροῦσε στὴν ἐποχὴ της καὶ εἶχε διάδοση καὶ ἔξω ἀπὸ τὴ Γαλλία, σὲ ἄλλες χῶρες τῆς Εὐρώπης. Εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ ὑπάρχουν κι' ἄλλες προσωπογραφίες της ἄλλοῦ, ἐκτὸς ἀπ' αὐτὲς πού βρήκαμε στὴν παρισινὴ Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη⁴³.

Καὶ τώρα προβάλλει τὸ ἐρώτημα: Εἶναι πιστὲς οἱ παραπάνω εἰκόνες ἢ ἔγιναν ἐντελῶς κατὰ φαντασία; Βέβαια δὲ φαίνεται πιθανὸ—τοῦλάχιστο δὲ βρήκαμε μαρτυρίες— πὼς ὁ Larmessin, ὁ Jollain ἢ ὁ

⁴¹) Βλ. *ibid.*, τόμ. 24 (1930), σ. 417—418.

⁴²) *Ibid.*

⁴³) Γιὰ τὴν ἐλαιογραφία τῆς σουλτάνας βλ. παρακάτω στὴ σημ. 50.

van Merlen ἐπισκέφτηκαν τὴν Τουρκία καὶ τὶς ἐξετέλεσαν ἀπὸ αὐτοψία. Μιὰ ἄλλη ὅμως ἐκδοχὴ φαίνεται πιὸ πιθανή. Εἶναι γνωστὸ πὼς Εὐρωπαῖοι ζωγράφοι, καὶ ἰδίως Γάλλοι, εἶχαν ἀρχίσει ἀπὸ παλιότερα νὰ πηγαίνουν στὴν Ἀνατολὴ γιὰ ν' ἀπεικονίσουν τὰ διάφορα ἀξιοπερίεργα πρόσωπα καὶ πράγματα τῆς τουρκικῆς αὐτοκρατορίας καὶ γύριζαν πίσω μὲ πλουσιώτατο ὕλικὸ πού κάποτε τὸ δημοσίευαν κιόλας. Ἔτσι π. χ. τὸ 1648 ὁ Georges de La Chappelle τυπώνει στὸ Παρίσι ἓνα «Recuel [sic] de divers portraits des principales dames de la Porte du Grand Turc, tirés au naturel sur les lieux»⁴⁴. Μὰ καὶ στὴν ἐποχὴ ἀκριβῶς τοῦ Μεχμέτ Δ' εἶναι γνωστὸ — γιὰ ν' ἀρκεστοῦμε μονάχα σ' ἓνα παράδειγμα — πὼς ὁ πρεσβευτὴς τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ' στὴν Κωνσταντινούπολη, ὁ πολὺς μαρκήσιος de Nointel (1670—1680), χρησιμοποίησε ἓνα Φλαμανδὸ καὶ δυὸ Γάλλους ζωγράφους (τὸν Rombault Faidherbe πρῶτα, πού πέθανε στὴ Νάξο τὸ Δεκέμβριον τοῦ 1673, κ' ὕστερα τὸν Jacques Carrey) γιὰ νὰ ἐκτελέσουν μεγάλες ζωγραφικὲς συνθέσεις ἢ καὶ χωριστὰ πορτραῖτα⁴⁵. Τὴν ἀνοιξὴ μάλιστα τοῦ 1675, ὅταν ὁ Μεχμέτ Δ' πανηγύριζε μὲ δημόσιες γιορτὲς τοὺς ἀρραβῶνες τῆς πεντάχρονης κόρης του, ὁ Nointel ἔστειλε ἐπίτιδες στὴν Ἀδριανούπολη ἓνα Γάλλο ζωγράφο, πιθανώτατα τὸν Carrey, γιὰ νὰ βρῆ τὴν εὐκαιρία νὰ ζωγραφίσῃ ἐκ τοῦ φυσικοῦ τοὺς ἐπίσημους Τούρκους⁴⁶, κι' αὐτὸς γύρισε φέρνοντας πολλὰ σχέδια καὶ προσωπογραφίες⁴⁷. Ἐκτὸς ὅμως ἀπ' αὐτούς, κι' ἄλλοι Γάλλοι ταξιδιωτὲς τῆς ἐποχῆς αὐτῆς — ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποία ἡ μελέτη τῆς Ἀνατολῆς

⁴⁴) Βλ. Clarence Dana Ronillard, *The Turk in french history thought and literature (1520—1660)*, Paris, χ. ἔ. (= 1941) (= *Études de littérature étrangère et comparée*, n° 13), σ. 283—284. Δυστυχῶς τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ βιβλίον, πού ἀφιερώνει ἰδιαίτερο κεφάλαιον (σ. 271—286) γιὰ τὶς «Pictorial representations of the Turk» στὴ Γαλλία, σταματᾷ ἀκριβῶς λίγο πιὸ μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Gülnûş.

⁴⁵) Βλ. Albert Vandal, *L'Odyssee d'un ambassadeur. Les voyages du marquis De Nointel (1670—1680)*, Paris, 1900, σ. 191—195. Πρβλ. καὶ Henri Oumont, *Missions archéologiques françaises en Orient aux XVIIe et XVIIIe siècles, 1ère partie*, Paris, 1902, σ. 190—192 καὶ 195—196.

⁴⁶) A. Vandal, ὁ. π., σ. 195—196. Ὁ Nointel σὲ σχετικὴ ἐπιστολὴ τοῦ τῆς 6 Ἰουνίου 1675 πού δημοσιεύεται ἀπὸ τὸν H. Oumont, ὁ. π., σ. 195—196, γράφει πὼς ἔστειλε τοὺς δυὸ ζωγράφους του «à Andrinople pour observer le visier et les autres grands de la Porte, mesme le Grand Seigneur et son fils...» καὶ προσθέτει πὼς «la matière...ne leur manquera pas, par les sorties du Grand Seigneur, la cavalcade de son fils et le campement».

⁴⁷) A. Vandal, ὁ. π., σ. 199· γιὰ τὴν τύχη τῶν ἔργων αὐτῶν, ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζονται ἀκόμη ἀρκετά, βλ. Vandal, σ. 266—273 καὶ H. Oumont, ὁ. π., σ. 198—199.

καὶ ἡ ἀγάπη τοῦ ἑξωτικοῦ σημείωνε τὴν πρώτη της ἀνάπτυξη⁴⁸—ἔφεραν σχέδια ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ ἢ καὶ τὰ τύπωσαν στὰ βιβλία τους⁴⁹. Φαίνεται λοιπὸν πολὺ πιθανὸ πὼς οἱ παραπάνω χαράκτες, χωρὶς νὰ ἔχουν πάει οἱ ἴδιοι στὴν Τουρκία, βρῆκαν καὶ ἀντίγραψαν σχέδια ἄλλων ζωγράφων ποὺ εἶχαν ἐπισκεφθῆ τὴν Τουρκία καὶ ποὺ εἶδαν πραγματικὰ καὶ ἀπεικόνισαν τὴ σουλτάνα⁵⁰. Ἔτσι ἄλλως τε μονάχα ἔξηγεῖται ὄχι μόνο ἡ ὁμοιότητα πολλῶν χαρακτηριστικῶν της στὶς τέσσερις εἰκόνες, ἀλλὰ καὶ τὸ ὅτι οἱ λεπτομέρειες τῆς ἐνδυμασίας της συμφωνοῦν μὲ περιγραφὰς συγχρόνων αὐτοπτῶν. Παραθέτομε π. χ. ὅσα γράφει τὸ 1684 ὁ La Croix⁵¹ γιὰ τὴν ἀμφίεση τῆς Gülnûş: «... Sa coëffure la distingue, quant à l'habillement d'avec la Validé & les autres Dames favorites du Grand Seigneur, c'est un bonnet de velours bordé de martre rebeline au milieu duquel pardevant il y a une petite couronne de broderie d'or enrichie de perles, & de pierreries qui marque sa qualité de Reine, comme mere de l'heritier presomptif de l'Empire». Καὶ προσθέτει, περιγράφον-

⁴⁸) Βλ. τὸ βιβλίον τοῦ Pierre Martino, *L'Orient dans la Littérature Française au XVIIe et XVIIIe siècle*, Paris, 1906, ἔργο ἀξιόλογο, ποὺ ὑστερεῖ μονάχα στὸ πληροφοριακὸ μέρος. Κατὰ τὸν Martino, σ. 352—355, ἡ ἀγάπη αὐτῆ τοῦ ἑξωτικοῦ, ποὺ κορυφώθηκε τὸν ἐπόμενο 18ο αἰῶνα ὠδήγησε ἀργότερα τοὺς Γάλλους ζωγράφους στὸ ν' ἀπεικονίζουσι σὲ πορτραῖτα ἀκόμη καὶ κυρίες τῆς Γαλλίας ντυμένες μὲ τουρκικὰ φορεσιὰς σὰ σουλτάνες ἢ ὀδαλίσκες.

⁴⁹) Γιὰ τὰ γαλλικὰ περιηγητικὰ βιβλία τῆς ἐποχῆς βλ. N. Jorga, *Les voyageurs Français dans l'Orient Européen*, Paris, (1928), σ. 49—90 (*Voyageurs du XVIIe siècle*). Ὁ Jorga ἐκφράζει τὴν εὐχὴ (σ. 91—92) νὰ συγκεντρωθοῦν ὅλοι οἱ ζωγραφικοὶ πίνακες τῶν Γάλλων ταξιδιωτῶν τοῦ 16ου—18ου αἰῶνα, πρᾶμα ποὺ δὲν ἔχει γίνῃ ἀκόμη.

⁵⁰) Ἀπὸ τὸ Ν. Κ. Β. δημοσιεύτηκε στὴν ἐφημ. «Ἐλεύθερον Βῆμα» τῆς 19 Ἀπριλίου 1938, ἀριθ. 5674, σ. 5, ἀπὸ φωτογραφία ποὺ εἶχε σταλῆ στὸν κ. Ἐμμαν. Τσουδερό, μιὰ ἐλαιογραφία τῆς σουλτάνας ποὺ βρίσκεται στὸ παλιὸ Σεράγι στὴν Κωνσταντινούπολη. (Ἡ ἴδια ἐλαιογραφία παρατίθεται καὶ ἀπὸ τὸ Ν. Σταυρινίδη, ἐφημ. «Πατρίς» Ἡρακλείου 8 Αὐγούστου 1950). Ἡ ἐλαιογραφία ἀποδίδει τὸ πρόσωπό της πολὺ ὠραιότερο. Στὴν ἀμφίεση παρουσιάζει σχεδὸν ἀπόλυτη ὁμοιότητα μὲ τὴν πρώτη χαλκογραφία τοῦ Largessin (εἰκ. 1). Γιὰ νὰ κρίνωμε ὅμως ἂν ἡ τελευταία αὐτῆ εἶναι πραγματικὰ ἀντίγραφο—ἔμμεσο ἢ ἄμεσο—τῆς ἐλαιογραφίας ἢ ἂν τυχὸν συμβαίῃ τὸ ἀντίθετο, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἔχωμε καθαρότερη φωτογραφία τῆς ἐλαιογραφίας. Γι' αὐτὸ καὶ παραλείπομε πρὸς τὸ παρὸν τὴ δημοσίευση καὶ τὴν ἐξέτασή της.

⁵¹) *Memoires du Sieur de La Croix, cy-devant secrétaire de l'Ambassade de Constantinople Contenant Diverses Relations trescurieuses de l'Empire Othoman*, A Paris, première partie, 1684, σ. 363 (=ἐπιστολὴ VI, γραμμένη ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὶς 14 Ἰανουαρίου 1673).

τας καὶ τὰ ἀτομικά της χαρακτηριστικά: «... elle est... de petite taille, mais fort belle, le visage blanc un peu long, les yeux bleus & le poil chastein, extrêmement enjouée, & de beaucoup d'esprit...» κλπ. Εἶναι πολὺ πιθανὸ πὼς τὰ ἀτομικά της αὐτὰ χαρακτηρι-
ριστικά μᾶς τὰ διάσωσαν ὡς ἓνα βαθμὸ οἱ χαλκογραφίες πὺ δημο-
σιεύομε ἐδῶ, παρ' ὅλο πὺ τὰ ἔχουν κάπως προσαρμόσει στὸ ἰδανικὸ
τῆς γαλλικῆς ὁμορφιάς τῆς ἐποχῆς τους.

Γ.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικά της, οἱ εὐρωπαϊκὲς χαλκογραφίες
μᾶς διάσωσαν καὶ ἓνα ἄλλο ἐνδιαφέρον στοιχεῖο τῆς Ῥεθεμνιώτισσας
σουλτάνας, τὸ ἑλληνικὸ βαπτιστικὸ της ὄνομα. Τὸ ἀναφέρουν ὅλες:
Eumenia (ἢ 4 μόνο τὸ ἔχει ἐλαφρὰ παραλλάξει σὲ Evemenia), δηλα-
δὴ *Εὐμενία*. Ἀπὸ ποῦ τὸ παράλαβαν τὸ ὄνομα αὐτό, δὲ μπορέσαμε
νὰ ἐξακριβώσωμε. Ὁ La Guilletière πάντως, ἀπὸ τὸν ὁποῖο εἶναι δα-
νεισμένη, ὅπως εἶδαμε, ἡ πληρέστερη ἐπιγραφή τῶν εἰκόνων, δὲν τὸ
ἔχει. Δὲν ὑπάρχει ὅμως ἀμφιβολία ὅτι, ὅπως τὴν ἐπιγραφή αὐτὴ τὴν
πῆραν ἀπὸ αὐθεντικὴ πηγὴ, ἔτσι καὶ τὸ ὄνομα θὰ τὸ ἔχουν πάρει ἀπὸ
ἄλλο σύγχρονο ἀξιόπιστο κείμενο ἢ ἀπὸ αὐθεντικὴ μαρτυρία ταξιδιω-
τῶν. Ὑπάρχει ἄλλως τε καὶ ἄλλη μαρτυρία πὼς ἡ σουλτάνα ἦταν γνω-
στὴ στὴν ἐποχὴ της μὲ τὸ ὄνομα Εὐμενία. Μᾶς τὴν προσφέρει ὁ Εὐ.
G. Harpellius, πὺ στὸ βιβλίο του «Thesaurus exoticorum», τυπω-
μένο τὸ 1688, βιβλίο πὺ γράφτηκε, ἀπὸ δεῦτερο πάντως χέρι, γύρω
στὰ 1685, τὴν ὀνομάζει ρητὰ Εὐμενία⁵². Νὰ τί γράφει ἀκριβῶς στὸ
τμῆμα «Kurtze Beschreibung der ganzen Turkey»⁵³: «Nachdem
dieser Kayser [= ὁ Μεχμέτ Δ'] zu seinem mannbahren Jahren
kommen, hat er gleich seinen Vorfahren sich des Frauenzim-
mers bedienet, unter allen aber liebet er Eumeniam eine
Griechin, als welche ihm den ersten Printzen gebohren, und son-
sten gar ammuhtig in Ihrem Wesen ist. Dieser älteste Printz
hält sich anitzo beym Vater im Felde auf, hat das 20ste Jahr
schon erreicht, und die Sultanin Eumenia hat laut jüngsten
Briefen Ordre bekommen, zusambt dem andern Printzen von 12
Jahren nach Adrianopel zu erheben». Καὶ πὺ κάτω, στὸ τμῆμα
πὺ ἐπιγράφεται «Fürstellung des Venetianischen Türkenkriegs
in Morea und Dalmatien, von A° 1680 bis A° 1688» καὶ στὸ εἰδι-

⁵²) Τὴν πολὺτιμη αὐτὴ πληροφορία τὴ χρωστῶ στὸν καθηγητὴ κ. P. Wittek.

⁵³) Thesaurus exoticorum Oder eine mit eine Russländischer Raritäten
und Geschichten Wohlbersehene Schatzkammer... von Everhardo,
Gvernero Harpelio, [Hamburg, 1688], σ. 19α.

κὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν Κρήτη⁵⁴: «Die Einwohner sind heut gar faule Leute, ausser die so genandte Sfakioten, welche grossmüthig und tapffer sind. Aus denen ihm der itzige Türkische Kayser seine oberste Sultanin, E u m e n i a genannndt, erkieset hat».

Φαίνεται ὅμως πὼς τὸ ἀσυνήθιστο αὐτὸ ὄνομα *Εὐμενία* γρήγορα παραμορφώθηκε ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς στὸ κοινότερο *Εὐγενία*. Γιὰ πρώτη φορὰ συναντήσαμε τὸ *Εὐγενία* στὸ βιβλίο *Anecdotes ou Histoire Secrète de la Maison Ottomane*, A Amsterdam, Par la Compagnie, 1722, βιβλίο ἀπὸ δεύτερο χέρι κι' αὐτό, πὸ στὸν τόμο IV, σ. 110 — 111, γράφει: «... L'odalisque Zachi [γράφει: Hasseki] étoit celle qui plaisait le plus au Sultan; elle avoit été enlevée en mille six cens quarant - sept au sac de Retimo en Candie. La Validé en avoit fait present elle - même à son fils, qui lui avoit témoigné beaucoup de bontez, & lui avoit donné le nom qu'elle portoit, qui veut dire chere, au lieu de celui d' Eugenie, qu' elle avoit reçû de ses parens.» Καὶ οἱ νεώτεροι Ἑλληνες μελετητὲς ξέρουν μονάχα ἢ προτιμοῦν τὸ ὄνομα *Εὐγενία*. Ἔτσι ὁ Β. Ψιλᾶκης τὴν ὀνομάζει *Εὐγενία*⁵⁵ παραπέμποντας στὰ γραφόμενα τοῦ Hammer γιὰ τὴν ἄλωση τοῦ Ῥεθέμνου καὶ τὴν αἰχμαλωσία της, ὅπου μολαταῦτα δὲν ἀναφέρεται τὸ ὄνομα αὐτό⁵⁶. Ὁ Ν. Κ. Β., δημοσιεύοντας τὴ χαλκογραφία τοῦ Larmessin, γράφει⁵⁷ πὼς σ' αὐτὴν ἢ σουλτάνα «ἀποκαλεῖται *Εὐμενία* προφανῶς κατὰ διαστροφὴν τοῦ πραγματικοῦ ὀνόματός της» πὸ δέχεται πὼς εἶναι τὸ *Εὐγενία*. Τὸ ἴδιο κι' ὁ Ν. Σταυρινίδης, πὸ ἔχει ὑπόψει του καὶ τὴν ἐπιγραφὴ τῆς χαλκογραφίας καὶ τὰ γραφόμενα τοῦ Ψιλᾶκη, διστάζει τελικὰ μεταξὺ τῶν δυὸ ὀνομάτων *Εὐμενία* καὶ *Εὐγενία*, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν ἀντίληψη πὼς «*Εὐμενία* δὲν ὑπάρχει στὸ χριστιανικὸ ὀνοματολόγιο»⁵⁸. Πιστεύω ὅμως

⁵⁴) Ibid., σ. 158β.

⁵⁵) Β. Ψιλᾶκη, Ἱστορία τῆς Κρήτης, τόμ. Β', σ. 296.

⁵⁶) Ὅπως σωστὰ παρατηρεῖ κι' ὁ Ν. Σταυρινίδης, «Πατρὶς» Ἡρακλείου, 4 Αὐγούστου 1950 (ἀριθ. 34). Πιθανῶς ὁ Ψιλᾶκης εἶχε ὑπόψει του κάποια μετάφραση τῆς ἱστορίας τοῦ Hammer μὲ προσθήκες καὶ σημειώσεις. Πραγματικά, στὴ γαλλικὴ μετάφραση τοῦ J. Hellert (*Histoire de l'Empire Ottoman depuis son origine jusqu' à nos jours par J. de Hammer... trad. de l'allemand par J. J. Hellert*, Paris, τόμ. 11, 1838, σ. 164—165, σημ. 1) ὑπάρχει ἢ προσθήκη πὼς ἢ σουλτάνα λεγόταν *Εὐγενία*, μὲ παραπομπὴ στὰ *Anecdotes segretti*, I. VIII, δηλαδὴ στὰ *Anecdotes ou Histoire secrète de la Maison Ottomane* πὸ ἀναφέραμε παραπάνω. Ἐπειδὴ ὁ Ψιλᾶκης παραπέμπει στὸ Hammer μὲ τὸν ἀριθμὸ XI, ὑποθέτω πὼς ἐννοεῖ ἀκριβῶς τὸν 11ο αὐτὸ τόμο τῆς μετάφρασης τοῦ Hellert.

⁵⁷) Ἐφημ. «Ἐλεύθερον Βῆμα» 16 Ἀπριλίου 1938, σ. 5.

⁵⁸) Ν. Σταυρινίδης, ὁ. π.

πὼς δισταγμὸς δὲ χωρεῖ κανεῖς : οἱ σύγχρονες πηγές μονάχα τὸ ὄνομα *Εὐμενία* μᾶς μαρτυροῦν, πὺ ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἦταν ἀσυνήθιστο, παραλλάχτηκε ἔπειτα στὸ κοινότερο *Εὐγενία*, ἐνῶ, ἂν τὸ *Εὐγενία* ἦταν τὸ γνήσιο, θὰ ἦταν πολὺ δύσκολο νὰ παραφθαρῆ, καὶ μάλιστα ἀπὸ Εὐρωπαίους (πὺ τοὺς ἦταν οἰκεῖο τὸ Eugénie, ἄγνωστο ὅμως τὸ Eumenie), στὸ σπάνιο *Εὐμενία*. Μὰ ἐκεῖνο πὺ ἐπιβεβαιώνει ἀπόλυτα τὴ γνησιότητα τοῦ ὀνόματος *Εὐμενία* εἶναι τὸ γεγονὸς πὼς καὶ σήμερα ἀκόμη τὸ ὄνομα αὐτὸ—πὺ δὲν εἶναι ἀνύπαρκτο ὡς βαπτιστικό, ὅπως νομίστηκε⁵⁹ — ἀκούεται στὴν περιφέρεια τοῦ Ῥεθέμνου⁶⁰. Εὐμενία λοιπὸν καὶ ὄχι Εὐγενία λεγόταν ἡ Ῥεθεμνιώτισσα σουλτάνα.

Ἦχι ὅμως μονάχα τὸ βαπτιστικό ὄνομα τῆς Εὐμενίας, μὰ καὶ τὸ οἰκογενειακό της ἐπίθετο μᾶς διασώθηκε, πρῶμα ἐξαιρετικὰ σπάνιο γιὰ τὶς γυναῖκες τοῦ σουλτανικοῦ χαρεμιοῦ : Μᾶς τὸ παραδίδει μιὰ μοναδική, μὰ ἀπόλυτα ἀξιόπιστη πηγή, ὁ Giovanni Battista Donado (1624—1700), πὺ ὑπηρέτησε βᾶϊλος (πρεσβευτῆς) τῆς Βενετίας στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὸ 1682 ἴσαμε τὸ 1684 καὶ εἶχε ἔτσι τὴν εὐκαιρία νὰ γνωρίσῃ ἀπὸ κοντὰ τὴ σουλτάνα καὶ νὰ συγκεντρώσῃ ἐξακριβωμένες πληροφορίες γι' αὐτήν. Ὁ Donado, μετὰ τὴν ἀνάκληση καὶ τὸ γυρισμό του στὴ Βενετία, παρουσίασε, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1684, στὴ βενετικὴ Γερουσία τὴν ἐπίσημη ἔκθεση τῆς ἀποστολῆς του, πὺ δημοσιεύτηκε πολὺ ἀργότερα, τὸ 1872, ἀπὸ τὸ αὐτόγραφό του⁶¹ καὶ πὺ ἀντίγραφό της σώζεται στὴ Μαρκιανὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βενετίας⁶².

⁵⁹) Τὸ *Εὐμενία* ἀνήκει στὰ κύρια ὀνόματα πὺ πλάστηκαν ἀπὸ ἀφρημένα ὀνόματα ἀρετῶν (ὅπως Εὐσεβία, Ὑπομονή κ.τ.ὄ.). Μὰ καὶ ἀπὸ τὸ ἀρσενικό *Εὐμένιος* ἦταν εὐκολο νὰ σχηματιστῆ, ὅπως συμβαίνει μὲ πολυάριθμα παρόμοια ὀνόματα. Τὸ *Εὐμένιος*, στὴν ἀρχὴ ἐθνικό ὄνομα (βλ. Pape-Benseler, Wörterbuch der griechischen Eigennamen⁸, I, σ. 413 καὶ Pauly-Wissowa, R. E., τ. 6 (1907), σ. 1105—1114), ἔγινε ὕστερα χριστιανικό. Γνωστός μάλιστα στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Κρήτης εἶναι ὁ μητροπολίτης Γόρτυνος Εὐμένιος (7ος αἰ.), πὺ ἡ Ἐκκλησία τιμᾷ τὴ μνήμη του στὶς 18 Σεπτεμβρίου (βλ. πρόχειρα : Ἐμμανουὴλ Λ. Πετράκι, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας ἐν Κρήτῃ, μέρος Α', Ἡράκλειον, 1925, σ. 86—89 καὶ γιὰ τὶς ἀκολουθίες του Louis Petit, Bibliographie des acolouthies grecques, Bruxelles, 1926, σ. 50 καὶ 296).

⁶⁰) Ἀναφέρω συγκεκριμένα τὰ χωριὰ Ἀργυρούπολη, Ρούστικα, καὶ Κάτω Βαρσαμόνερο τῆς ἐπαρχίας Ῥεθύμνης.

⁶¹) Le relazioni degli stati europei lette al Senato dagli ambasciatori Veneziani nel secolo decimosettimo raccolte ed annotate da Nicolò Barozzi e Guglielmo Berchet. [Serie V]. Turchia. Volume unico—Parte II, Venezia, 1872, σ. 287—355 : «Relazione del nobile uomo Giambattista Donado quondam Nicolò del suo bailaggio a Costantinopoli...» κλπ. (τὸ κείμενο ἀπὸ σ. 293 κ. ἔξ.).

⁶²) Βλ. *ibid.*, σ. 291. Βλ. καὶ τὴν καταγραφή του ἀπὸ τὸ Σπυρ. Μ. Θεο-

Στὴν ἔκθεσή του λοιπὸν αὐτὴν ὁ Βενετὸς βάρηλος, ἐκεῖ πού δίδει, στὸ δεύτερο κεφάλαιο (σ. 300 κ. ἑξ.) πληροφορίες γιὰ τὸ σουλτάνο Μεχμέτ Δ΄ καὶ τὴν οἰκογένειά του, ἀσχολεῖται καὶ μὲ τὴν «Kasachi regnante» (σ. 305—307), δηλαδή τὴ Gülnûş - Εὐμενία, καὶ μᾶς λέει, ἀνάμεσα σὲ πολλὰ ἄλλα, πὼς προερχόταν ἀπὸ τὴν οἰκογένεια *Verzizzi* (δηλαδή *Βεργίτση*) τοῦ Ῥεθέμνου. Παραθέτω τὴ σχετικὴ περικοπή:

«...*Questa è donna che nata in Retimo dalla casa Verzizzi, la sorte con scherzo di suo potere la trassé dalle rovine del patrio suolo in condizione di schiava infelice per trasportarla sul Turco soglio Regina; l'età sua poco è inferiore a quella del Sultano marito, di taglia poco più che mezzana, piuttosto bella che formosa, d'animo risoluto, feroce e superiore a quello del marito...*»⁶³ κλπ.

Πραγματικά, μιὰ πηγὴ σύγχρονη ἀκριβῶς μὲ τὴ γέννηση τῆς Εὐμενίας, ἡ ἐπίσημη ἀπογραφὴ τῶν οἰκογενειῶν καὶ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης στὰ 1644 πού περιέχεται στὸ Χρονικὸ τοῦ Τρίναν καὶ πού ἔχει δημοσιευτῆ σὲ προηγούμενο τόμο τῶν «Κρητικῶν Χρονικῶν»⁶⁴, ἀναφέρει ἀνάμεσα στὶς οἰκογένειες τοῦ Ῥεθέμνου καὶ δυὸ οἰκογένειες Βεργίτση: μιὰν πού συγκαταλεγόταν στὶς εὐγενεῖς κρητικὲς οἰκογένειες (*nobili Cretensi*)⁶⁵ καὶ μιὰν ἄλλη πού ἀνήκε στὶς ἀστικὲς (*citadini*)⁶⁶. Μὰ κι' ὁ Μαρίνος Τζάνες Μπουνιαλῆς συγκαταριθμεῖ τοὺς Βεργίτσηδες στὶς ἀρχοντικὲς οἰκογένειες τοῦ Ῥεθέμνου:

τόκη, Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἁγίου Μάρκου ἐν Βενετία, κατ' ἐπιλογὴν ἐκ τῆς VI καὶ VII ἰταλικῆς σειρᾶς, «Ἑλληνικά», τόμ. 4 (1931), σ. 183, ἀριθ. 79 (=Χφ ἀριθ. σειρᾶς 651, κατατάξ. 8580). Ὁ Θεοτόκης, πού πρόσεξε καὶ σημειώνει τὴν εἶδηση γιὰ τὸ οἰκογενειακὸ ὄνομα τῆς σουλτάνας καὶ τὴν καταγωγὴ της ἀπὸ τὸ Ῥεθέμνος, δὲν ἤξερε πὼς ἡ ἔκθεση τοῦ Donado εἶχε ἐκδοθῆ πρωτότερα ἀπὸ τοὺς Barozzi—Berchet (βλ. τὴν προηγούμενη σημείωση). Τὸ ἴδιο καὶ ὁ Ν. Σταυρινίδης, ἔφημ. «Πατρὶς» Ἡρακλείου 5 Αὐγούστου 1950 (ἀριθ. 35), πού νομίζει γι' αὐτὸ πὼς πρῶτος ὁ Θεοτόκης ἀνακάλυψε τὴν ἔκθεση καὶ τὴν πληροφορία.

⁶³) N. Barozzi - G. Berchet, ὁ. π., σ. 305. Καὶ ὁ N. Jorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt*, Gotha, τόμ. IV, 1911, σ. 227, χαρακτηρίζοντας τὴ σουλτάνα ὡς «*Tochter des Edelmanns Verzizi von einer Frau aus dem Volke*», ἔχει πηγὴ τὴν ἔκθεση τοῦ Donado, πού τὴ μνημονεύει φυσικὰ κι' ὁ J. Deny στὸ ἄρθρο του τῆς *Encyclopédie de l' Islam* πού ἀναφέραμε στὴ σημ. 1.

⁶⁴) Μ. Ί. Μανούσακα, Ἡ παρὰ Τρίναν ἀπογραφὴ τῆς Κρήτης (1644) καὶ ὁ δῆθεν κατάλογος τῶν κρητικῶν οἰκῶν Κερκύρας, «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. 3 (1949), σ. 35—59.

⁶⁵) *Ibid.*, σ. 56, ἀριθ. 45: *Vergici*.

⁶⁶) *Ibid.*, σ. 56, ἀριθ. 40: *Vergici*.

Βαροῦχοι καὶ Βεργίτζηδες, Λομπάρδοι, Πατελλάροι⁶⁷, ἀναφέρει μάλιστα ῥητὰ σὰν ξακουστὸ γέννημα τῆς πόλης αὐτῆς τῶν γραμμάτων καὶ τὸ «δοττόρο» Γεώργιο Βεργίτση⁶⁸. Μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ βέβαιο πὼς στὴν ἴδιαν αὐτὴ ρεθιμνιώτικη οἰκογένεια ἀνήκουν καὶ οἱ Κρητικοὶ Βεργίτσηδες τοῦ 15ου καὶ 16ου αἰῶνα, πὺν διάπρεψαν στὴ Γαλλία καὶ τὴν Ἰταλία σὰν ἔξοχοι καλλιγράφοι, ἀντιγραφεῖς χειρογράφων ἢ λόγιοι, ὅπως ὁ Γεώργιος Βεργίτσης, ὁ Ἄγγελος Βεργίτσης (Ange Vergèce, † 1569), ὁ γιὸς του Νικόλαος († 1573), ὁ ἀνιψιὸς του Πέτρος καὶ ὁ Ἰωάννης, γιὸς τοῦ Πέτρου⁶⁹. Ἡ οἰκογένεια λοιπὸν τῆς σουλτάνας Εὐμενίας ἦταν σημαντικὴ. Καὶ τὸ γεγονὸς αὐτὸ πιθανώτατα ἐξηγεῖ τὴ διάσωση τοῦ ὀνοματεπωνύμου της: φαίνεται πὼς ἡ ἀρπαγὴ της ἀπὸ τοὺς Τούρκους εἶχε κάμει ἐντύπωση καὶ εἶχε στοιχίσει πολὺ στοὺς δικούς της, πὺν θὰ ἐνδιαφέρθησαν καὶ θὰ βρῆκαν τρόπο νὰ παρακολουθήσουν τὴν τύχη της. Ἄν ἦταν ἀπὸ ἄσημη οἰκογένεια, θὰ ἦταν πολὺ δύσκολο νὰ διασωθῆ τὸ ὄνομά της.

Δ.

Ὑστερα ἀπὸ ὅλες τὶς παραπάνω ξένες πηγές καὶ μαρτυρίες γιὰ τὸ ἑλληνικὸ ὀνοματεπώνυμο καὶ τὴν κρητικὴ καταγωγὴ τῆς σουλτάνας Gülnüş—Εὐμενίας Βεργίτση, εἶναι καιρὸς νὰ δοῦμε τώρα καὶ τὶς ἑλληνικές. Καὶ ἡ μόνη ἑλληνικὴ πηγὴ πὺν ἔχει ὑποδειχτῆ ἴσαμε σήμερα εἶναι ἓνα ἑλληνικὸ δημοτικὸ τραγούδι πὺν μᾶς σώζει ἴσαμε σήμερα ἢ προφορικὴ παράδοση. Πρῶτος, ὅσο ξέρω, ὁ Βασίλειος Ψιλᾶκης, σ' ἓνα

⁶⁷) Ὁ Κρητικὸς Πόλεμος (ἔκδ. Ἀγαθ. Ξηροουχάκη), σ. 586, στ. 6.

⁶⁸) Ibid., σ. 587, στ. 11.

⁶⁹) Τὶς εἰδήσεις γιὰ τοὺς Κρητικοὺς λογίους Βεργίτσηδες τὶς ἔχει συγκεντρῶσει ὁ Σπ. Π. Λάμπρος, Συμβόλαιον περὶ ἰδρύσεως ἑλληνικοῦ τυπογραφείου ἐν Φλωρεντίᾳ τῷ 1551, «Νέος Ἑλληνομνήμων», τόμ. 2 (1905), σ. 199—208 (βλ. σ. 203—205, ὅπου καὶ ἡ παλιότερη βιβλιογραφία). Ἀπὸ τὴ μεταγενέστερη βιβλιογραφία σημειώνομε: Émile Legrand, Bibliographie Hellénique...aux XVe et XVIe siècles, Paris, τόμ. 4, 1906, σ. 60—66 (ἀριθ. 582)—M. Vogel—V. Gardthausen, Die griechische Schreiber des Mittelalters und der Renaissance, Leipzig, 1909, σ. 2—6, 71, 346 καὶ 382—383.—Hubert Pernot, Études de littérature grecque moderne, Paris, 1916, σ. 176—193 (γιὰ τὸν Ἄγγελο καὶ Νικόλαο Βεργίτση).—Γ. Σ. Βεργενιώτης, Δύο ἑλληνισταὶ τῆς Ἀναγεννήσεως, «Νέα Ἑστία», τόμ. 1 (1927), σ. 269—271 (Α'. Ἄγγελος Βεργίτσης) καὶ 347—349 (Β'. Νικόλαος Βεργίτσης).—A. Dain, Commerce et copie de manuscrits grecs, «Humanisme et Renaissance», τόμ. IV (1937), σ. 395—410 (= ἐπιστολὴ τοῦ Ἀγγέλου Βεργίτση). Τὸ ἐπώνυμο Βεργίτσης διατηρεῖται ἀκόμη καὶ σήμερα στὸ νομὸ Ρεθύμνης καὶ συγκεκριμένα στὰ χωριά Ἀσυρώτους Μυλοποτάμου, Βισταγὴ Ἀμαρίου καὶ Βρύσες Ἀγ. Βασιλείου.

του άρθρου δημοσιευμένο τὸ 1892 ⁷⁰, καὶ ἔπειτα στὸ βιβλίο του «Ἱστορία τῆς Κρήτης» ⁷¹ ὑπόδειξε τὸ τραγούδι αὐτό, τὸ συσχέτισε μὲ τὴν Ῥεθεμνιώτισσα σουλτάνα καὶ παράθεσε μιά του παραλλαγή πού τὴν πῆρε, καθὼς μᾶς λέει, ἀπὸ τὴν ἀνέκδοτη συλλογὴ τοῦ Παύλου Γ. Βλαστοῦ. Παραθέτω ἐδῶ τὴν παραλλαγή αὐτὴ ὀρθογραφικὰ ἀποκαταστημένη :

- Μιὰν Κυριακὴν καὶ μιὰν αὐγὴ, μιὰν ἑορτὴ μεγάλη
ἐπῆραν τοῦ παπᾶ - Βορειᾶ τὲς τρεῖς του θυγατέρες.
Στὴν Κρήτη σκλαβωθήκανε, μὲ τὰ καράβια φεύγουν
κ' ἡ μάνα, κύρης κ' ἐδικοὶ κλαῖνε καὶ δὲν ἀρνεύγουν.*
- 5 *Τὴν πρώτη, τὴν καλύτερη, τὴν ἄσπρη περιστέρα
μὲ τὸ ἀδερφήδες της τοὶ δυὸ στὴν Πόλιν τὲς ἐφέρα.
Δέκα πασάδες τὲς λαλοῦν καὶ δέκα βεζιράδες
καὶ δεκοχτὼ ρεῖζηδες τοῦ βασιλιᾶ τὲς πῆγαν.
Τὴ μιὰν ἐπῆρεν ὁ πασᾶς, τὴν ἄλλην ὁ βεζιρὸς*
- 10 *καὶ τὴν ὀλοκαλύτερη ὁ βασιλιάς τὴν πῆρε.
Κι' ὄντες τὴν ἀνεβάζανε στοῦ βασιλιᾶ τὲς σκάλες,
ἐτρέχανε τὰ μάτια της ὡσὰν τοὶ κουτσουνάρες.
Στρέφει' ὀμπρὸς κι' ὀπίσω της νὰ ὀδῆ ὀπὸ τοὺς δικούς της,
κιανένα δὲν ἐγνώρισε, μόνον τὸν ἀδεοφό της!*
- 15 *«— Ἀμ', ἀδεοφέ μου, σιὸ καλὸ καὶ σιὴ καλὴ τὴν ὦρα,
ὀποῦ νὰ ραίν' ἡ σιράτα σου τρανιάφυλλα καὶ ρόδα!
Χαιρέτα μου τὴ μάνα μου, προσκύννα μου τὸν κύρη
καὶ ὀπέ του πὼς ὁ βασιλιάς γυναῖκα του μὲ πῆρε.
Θέλει γενιὰ χριστιανικὴ καὶ φλέγ' ἀπὸ τὴν Κρήτη.*
- 20 *Μ' ἀφήνω καὶ παραγγελιὰ τῶν ἐδικολογιῶ μου
νὰ πολεμοῦνε τὴν Τουρκιὰ καὶ νὰ τήνε ζυγώνουν,
γιατ' ἤρθενε μ' ἐπιβουλιὰ, σκλαβώνει καὶ τουρκεύγει
καὶ σὰν τὸ Χάρ' ἀλύπητα σκοτώνει, μακελλεύγει.
Τὴν ἀδεοφὴ μου τὴ Ζαμπιὰ μὴ μοῦ τὴ χαιρετήξης,*

⁷⁰) Β. Ψιλᾶκης, Αἱ τρεῖς θυγατέρες τοῦ παπᾶ - Βορειᾶ (ἱστορικόν), περιοδ. «Ἑβδομάς», ἔτ. Θ' (1892), ἀριθ. 8 (22 Φεβρουαρίου), σ. 1—2 Ἐνα χρόνο ἀργότερα, στὸ βιβλίο: Ζαμπελίου καὶ Κριτοβουλίδου, Ἱστορία τῶν ἐπαναστάσεων τῆς Κρήτης συμπληρωθεῖσα ὑπὸ Ἰωάννου Δ. Κονδυλάκη, ἐν Ἀθήναις, 1893, διαβάζομε στὸ σχετικὸ μέρος γιὰ τὴν ἄλωση τοῦ Ῥεθέμνου τὸ 1646 (σ. 263): «...Φοβερὰ σφαγὴ καὶ αἰχμαλωσία ἐπηκολούθησε, τότε δ' ἠχμαλωτίσθησαν καὶ αἱ περικαλλεῖς θυγατέρες τοῦ παπᾶ - Βορρᾶ, τῶν ὀποίων τὴν τύχην θρηνεῖ περισωθὲν δημῶδες ἄσμα». Εἶναι πιθανὸ πὼς ὁ Κονδυλάκης εἶχε ὑπ' ὀψει του τὸ ἄρθρο τοῦ Ψιλᾶκη.

⁷¹) Β. Ψιλᾶκη, Ἱστορία τῆς Κρήτης, τόμ. Β', ἐν Χανίοις, 1909, σ. 293—296.

25 *γιατὶ μοῦ καταριούτονε Τοῦρκος νὰ μὲ φιλήση,
νὰ κάμω Τούρκους ἐδικούς καὶ τὸν πασᾶ κουνιάδο
καὶ τὸ μεγάλο βασιλιὰ ἄντρα νὰ τόνε πάρω.
Κ' ἐπιάστηκεν ὁ λόγος τῆς σὰν τοῦ μητροπολίτη,
σὰν τοῦ παπᾶ ὄντες λειτουργᾶ, τοῦ διάκ' ὄντες διαβάζη».*

Εἶναι ὅμως γνήσιο τὸ τραγούδι αὐτὸ πὺν παράθεσε ὁ Ψιλᾶκης ; Καὶ ἀναφέρεται ἄραγε, ὅπως ὑποστήριξε, στὴν ἀρπαγὴ τῆς Εὐμενίας Βεργίτση ; Αὐτὸ τὸ δέχτηκαν οἱ νεώτεροι μελετητές¹², χωρὶς νὰ τὸ συζητήσουν καθόλου καὶ χωρὶς νὰ φέρουν κανένα στοιχεῖο πὺν νὰ ἐπιβεβαιώνη τὸ συσχετισμό. Γιὰ ν' ἀπαντήσωμε ὅμως μὲ βεβαιότητα στὰ δυὸ αὐτὰ ἐρωτήματα, δὲν ἔχομε παρὰ νὰ μελετήσωμε συστηματικὰ τὶς πανελλήνιες παραλλαγές τοῦ τραγουδιοῦ. Αὐτὸ θὰ κάμωμε παρακάτω, ἀφοῦ μάλιστα δὲν ἔχει γίνει ἴσαμε τώρα.

Στὸ Λαογραφικὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν εἶναι συγκεντρωμένες (Ἐπύλλια 3,7 : Ἡ θυγατέρα τοῦ πρωτοπαπᾶ) 17 παραλλαγές τοῦ παραπάνω τραγουδιοῦ, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ 11 εἶναι δημοσιευμένες καὶ οἱ 6 ἀνέκδοτες. Παραθέτω κατάλογό τους μὲ τὶς συντομογραφίες πὺν θὰ χρησιμοποιῶ παρακάτω γιὰ τὴν καθεμιᾶ.

Βάρν. = Ὁ Μοριᾶς. Ἀνέκδοτη στὸ Λαογραφικὸ Ἀρχεῖο (Ὑλη 503). [Ἀπὸ τὴ Βάρνα, μὲ 19 στίχους].

Κάρπ. = Ἡ αἰχμάλωτος (Μ. Γ. Μιχαηλίδου - Νουάρου, Καρπαθιακὰ Μνημεῖα. Α'. Δημοτικὰ τραγούδια Καρπάθου, Ἀθῆναι, 1928, σ. 258, ἀριθ. 62). [Στίχοι 12].

Κέρκ.¹ = Μαλβίνας Ἰ. Σαλβάνο, Τραγούδια, μοιρολόγια καὶ λαζαρικὰ Ἀργυράδων Κερκύρας, «Λαογραφία», τόμ. 9 (1926), σ. 176—177, ἀριθ. 47. [Ἀπὸ τὸ χωριὸ Μαρσθιά, στίχοι 31].

Κέρκ.² = Τῆς ἰδίας, ὁ. π., σ. 177—178, ἀριθ. 48. [Στίχοι 28].

Κέρκ.³ = Τῆς ἰδίας, ὁ. π., σ. 178—179, ἀριθ. 49. [Στίχοι 30].

Κέρκ.⁴ = Ἡ θυγατέρα τοῦ πρωτοπαπᾶ (Δημοτικὰ ἀνέκδοτα Κερκύρας συλλεγένητα ὑπὸ Γεωργίου Ἀρ. Κοντοῦ, τόμος πρῶτος, φυλλάδιον πρῶτον, ἐν Κερκύρα, 1877, σ. 14—16, ἀριθ. 11). [Στίχοι 42].

Κέρκ.⁵ = Ἀνέκδοτη στὸ Λαογραφικὸ Ἀρχεῖο (Ὑλη 2678, συλλογὴ Παύλου Λάμπρου, ἀπὸ τὴν Κέρκυρα). [Στίχοι 22].

Κρ.¹ = Ἡ αἰχμάλωτος (Νεοελληνικὰ Ἀνάλεκτα), «Παρνασσός», τόμ. 7 (1883), σ. 771—772. [Ἀπὸ τὴ συλλογὴ Ἰω. Ν. Ζωγραφάκη, ἀπὸ τὸ Ἡράκλειο

¹²) Ἰ. Κονδυλάκης, ὁ. π., σ. 263, Μ. Γ. Δ. στὴ ΜΕΕ, τόμ. 7 (1929), σ. 552α, ἀρθρ. *Βοριᾶς, παπᾶς*, Παναγ. Κ. Κριάρης, Ἱστορία τῆς Κρήτης (νέα) ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, ἐν Ἀθῆναις, τόμ. 2, 1931, σ. 23 (πὺν παραλαμβάνει ἀπὸ τὸν Κονδυλάκη), Ἰ. Δ. Μουρέλλος Ἱστορία τῆς Κρήτης, Ἡράκλειον Κρήτης, τόμ. 1, 1931, σ. 31—33 (πὺν παραλαμβάνει ἀπὸ τὸν Ψιλᾶκη καὶ ἀναδημοσιεύει τὸ τραγούδι), Ε. Γ[ενεράλις] στὴ ΜΕΕ, τόμ. 19 (1932), σ. 562α, ἀρθρ. *Παπᾶ - Βορεᾶς* καὶ Ν. Σταυρινίδης, ἐφημ. «Πατρίς» Ἡρακλείου 3 Αὐγούστου 1950 (ἀριθ. 33).

- Κρήτης, στίχοι 23]. Ἀνοδημοσιεύεται : Ἰωάννου Ν. Ζωγραφάκη, Γλωσσική ὕλη ἐκ Κρήτης, «Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος», τόμ. 31 (1907—1908), σ. 151, ἀριθ. 13. [Στίχοι 22, παραλείπεται ὁ 23ος τῆς προηγούμενης ἐκδοσης].
- Κρ.*³ = Ἡ θυγάτηρ τοῦ Παπα - Βεργῆ (Τοῦ ἰδίου, ὁ. π., σ. 125, ἀριθ. 6). [Ἀπὸ τῆ Ῥογδιά, στίχοι 11].
- Κρ.*³ = Β. Ψιλάκης, Αἱ τρεῖς θυγατέρες τοῦ παπα Βορειᾶ, «Ἑβδομάς», ἔτος Θ', ἀρ. 8 (22 Φεβρουαρίου 1892), σ. 1 — 2. [Ἀπὸ τῆ συλλογὴ Παύλου Γ. Βλαστοῦ, στίχοι 29]. Ἀνοδημοσιεύεται : Βασιλείου Ψιλάκη, Ἱστορία τῆς Κρήτης, ἐν Χανίοις, τόμ. Β', 1909, σ. 294, Ἰ. Δ. Μουρέλλου, Ἱστορία τῆς Κρήτης, Ἡράκλειον Κρήτης, τόμ. 1, 1931, σ. 31—32 κ. ἄ.
- Κρ.*⁴ = Ἀνέκδοτη στὸ Λαογραφικὸ Ἀρχεῖο (1381Α, σ. 180—181, ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἐξω Ποτάμοι Λασιθίου, συλλογὴ Μαρίας Λιουδάκη, 1939). [Στίχοι 24].
- Κρ.*⁵ = Ἡ κόρη τοῦ παπα - Βοριᾶ, «Προμηθεὺς ὁ Πυρφόρος», (ἐκδ. Γ. Δαφέρμος, Ῥέθυμνο Κρήτης), ἔτ. ΣΤ' (1930), ἀριθ. 132 (15 Ἰουνίου) σ. Ζ'. [Ἀπὸ τὸ χωριὸ Καμαριώτης Μυλοποτάμου, στίχοι 18].
- Κρ.*⁶ = Μ. Ἀλεφαντινός, Ἡ ἀρπαγὴ χριστιανοπούλας ὑπὸ τῶν Τούρκων (στὸ ἴδιο περιοδικό, ἔτ. Ζ' (1931), ἀριθ. 147 (1 Φεβρουαρίου), σ. Ζ'). [Ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἅγιος Ἰωάννης Μυλοποτάμου, στίχοι 14].
- Κρ.*⁷ = Ἡ παντρεία (στὸ ἴδιο περιοδικό, ἔτ. Θ' (1933), ἀριθ. 209 (1 Σεπτεμβρίου), σ. Ζ'). [Ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἀργυρούπολη Ῥεθύμνου, στίχοι 10].
- Κρ.*⁸ = Ἀνέκδοτη στὸ Λαογραφικὸ Ἀρχεῖο (1381 Β, σ. 44, ἀπὸ τὸ χωριὸ Βραχάσι Μεραμπέλλου, συλλογὴ Μαρίας Λιουδάκη, 1939). [Στίχοι 9].
- Κρ.*⁹ = Ἀνέκδοτη στὸ Λαογραφικὸ Ἀρχεῖο (Ἀριθ. 132—89—88, συλλέκτης Δεινάκης). [Στίχοι 6].
- Νάξ.* = Ἀνέκδοτη στὸ Λαογραφικὸ Ἀρχεῖο (Ἀριθ. 380—21—18, ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἀπεράθου Νάξου). [Στίχοι 12].

Καθὼς προκύπτει ἀπὸ τὸν παραπάνω κατάλογο, ἐννιὰ παραλλαγές ἀπὸ τὶς δεκαεφτὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν Κρήτη, πέντε ἀπὸ τὴν Κέρκυρα, μιὰ ἀπὸ τὴν Κάρπαθο, μιὰ ἀπὸ τὴ Νάξο καὶ μιὰ, τέλος, ἀπὸ τὴ Βάρνα. Ἡ ἐκτενέστερη ἀπ' ὅλες εἶναι ἡ *Κέρκ.*⁴, μὲ 42 στίχους, καὶ ἡ συντομώτερη ἡ *Κρ.*⁹, μὲ 6 μόνο στίχους. Οἱ ῥίμες σ' ὅλες τὶς παραλλαγές εἶναι σπάνιες καὶ σποραδικές, πρᾶμα ποὺ δείχνει πὼς ἡ ἀρχικὴ μορφή τοῦ τραγουδιοῦ ἦταν ἀνομοιοκατάληκτη. Ὅχι μόνο ἀπὸ ἄποψη γεωγραφικῆς κατανομῆς, μά, ὅπως θὰ δοῦμε, καὶ ἀπὸ ἄποψη περιεχομένου, οἱ παραλλαγές πρέπει νὰ διακριθοῦν σὲ δυὸ ομάδες : τὶς κρητικὲς καὶ τὶς κερκυραϊκές¹⁸. Γι' οὗτὸ παραθέτομε ἀπὸ τὶς κρητικὲς, μετὰ τὴν παραπάνω παραλλαγὴ τοῦ Ψιλάκη (*Κρ.*³), ἄλλη μιὰ ἀκόμη παραλλαγὴ, τὴν *Κρ.*¹, καὶ ἀπὸ τὶς κερκυραϊκὲς δυὸ παραλλαγές, τὴν *Κέρκ.*² καὶ τὴν *Κέρκ.*⁵, διορθωμένους ὀρθογραφικά.

¹⁸) Ἡ Βάρνα καὶ ἡ Κάρπα. συμφωνοῦν μὲ τὴν πρώτη ομάδα, ἐνῶ ἡ Νάξ., πολὺ ἀλλοιωμένη, δὲ μπορεῖ νὰ καταταχθῆ οὔτε στὴ μιὰ ομάδα, οὔτε στὴν ἄλλη.

Κρ.¹

Μιὰν Κυριακὴ ξημέρωμα μὴν εἶχε ξημερώσει
 κι' ὁ ἥλιος ὁ παντοτεινὸς μὴν εἶχε βγεῖ νὰ δώση.
 Γροικῶ τὸν κόρφο κ' ἔμπαζε κάτεργα καὶ καράβια.
 Δὲν εἶν' αὐτάνα Σφακιανὰ μήτε καὶ τοῦ Ρεθέμνου,
 5 μὰ ἔναι τοῦ καπειτὰν πασᾶ ἔπο μὲσα ἔπο τὴν Πόλη.
 Παίρνουν μαράδες καὶ παιδιὰ, ἀδέρφια κι' ἀξαδέρφια,
 παίρνουν καὶ τοῦ παπᾶ-Βαρδῆ τὴ μιὰν του θυγατέρα,
 τὴν πρώτη καὶ τὴν ὕστερη τὴν μεσακὴν κοπέλλα.
 Χίλιοι κρατοῦν τὴν κούδα τζη, τρακόσοι τὸ ἀκλουθοῦσι,
 10 ἐκλούθα κι' ὁ παπᾶ-Βαρδῆς κ' ἔδερε τὸ μερούς του.
 —Ποῦ πᾶς, ἀσήμι, νὰ χαθῆς, ποῦ πᾶς, σταυρέ, νὰ λειώσης,
 ποῦ πᾶς, ἀγιοκωσιάνινο, ν' ἀλλάξης τ' ὄνομά σου;
 —Στὴ Σύρνη πάω νὰ χαθῶ, στοῦ Γαλατᾶ νὰ λειώσω
 κ' εἰς τὴν Κωνσταντινούπολη ν' ἀλλάξω τ' ὄνομά μου!
 15 Κι' ὄντε τὴν ἀνεβάζασι εἰς τοῦ πασᾶ τὴ σκάλα,
 ἐτρέχασιν τὰ μάτια της ὡσὰν τὴν κουτσουνάρα.
 «— Ἄμ', ἀφεντάκη, σὸ καλὸ καὶ σιὴν καλὴν τὴν ὦρα
 καὶ νὰ γεμίς' ἡ σιράτα σου ντραντάφυλλα καὶ ρόδα.
 Κι' ἄμε χαιρέτιξέ μου τὸι ὄλες μου τὸ ἀδερφάδες,
 20 τὴν ἀδερφή μου τὸ Δενιὸ μὴ μοῦ τὸ χαιρειτήσης,
 γιὰτὶ μοῦ καταρίστηκε Τοῦρκος νὰ μὲ φιλήση,
 Τοῦρκο νὰ κάμω πεθερὸ καὶ τὸν καδῆ κουριάδο
 καὶ τοῦ βεζίρη τὸν ὕγιὸ ἄντρα νὰ τόνε πάρω».

Κέρκ.²

Ὁ βασιλιὰς ὁ Μαυριανός, τ' ἄξιο τὸ παλληκάρι,
 τὴν Κρήτην ἐξαγνάντευε, νὰ πάη νὰ τήνε πάρη
 καὶ τσοὺν πασάδες του ἔκραξε καὶ τούσε κουβεντιάζει
 «Πασάδες, κι' ἂν τὴν πάρετε τὴν ξηκουσμένη Κρήτη,
 5 θὲ νὰ σᾶς ντύσω σιὰ χρυσᾶ καὶ σιὰ μαλαματένια,
 θ' ἀλείψω τὸ σπαθάκι σας ὄλ' ἄδολο χρυσάφι».
 Τρεῖς χρόνους τσοὺν συμμάζωνε, ὥσιο νὰ τσοὺν μαρκάρη.
 Μιὰ Κυριακὴ καὶ μιὰ βραδιὰ κ' ἓνα Σαββάτο βράδυ
 ἐπήρανε μιανοῦ παπᾶ τὴν πρώτη του κοπέλλα,
 10 ποῦ ἦτανε δώδεκα χρονῶ κι' ὁ ἥλιος δὲν τὴν εἶδε.
 Κι' ἐννιὰ πασάδες τὴ βαστοῦν καὶ ἐννιὰ γιανιτσαρέοι
 καὶ δεκοχιῶ βεζίρηδες, σ' ἐνοῦ πασᾶ τὴν πᾶνε.
 Κι' ὄντας τὴν συνεβγάνανε τῆ Πόλης τὸ μπουγάζι,
 τὰ δέντρα ἐσουτίζακίζονταν καὶ τὰ βουνὰ ἐδακρούζαν

- 15 καὶ τὰ σενιάλα τ' οὐρανοῦ ἀντίσταυρα ἐγυρίζα.
 Νάστονε κι ὁ καλὸς παπὰς σιτὴ σκάλα κι' ἀνεβαίνει.
 Χίλια δίνει νὰ τήνε ἰδῆ, χίλια νὰ τοῦ μιλήσῃ
 κι' ἄν εἶναι γιὰ τὴ ξαγορά, χιλιάδες καὶ μυριάδες.
 Κ' ἐκείνη ἀποκρίθηκε μὲ τὴν καρδιὰ καημένη:
- 20 «Σύρε, πατέρα, σιτὸ καλὸ καὶ σιτὴν καλὴ τὴν ὥρα,
 καὶ μένα μὴ μὲ καρτερῆς καὶ μὴ μ' ἀπαντυχαίνῃς.
 Χαιρέτα μου τὴ μάνα μου, τὰ γκαρδιακά μου ἀδρέφια,
 τὴν ἀδρεφὴ μου τὴ μικρὴ μὴ μου τὴ χαιρετήσῃς,
 πὺν νὰ τὴ φάῃ ἢ ἀμοιριά, μοῖρα νὰ μὴ γνωρίσῃ.
- 25 Τί αὐτὴ μὲ καταράσθηκε τοὶ τρεῖς γιορτὲς τοῦ χρόνου,
 ἢ μιὰ ἦταν τοῦ Βαγγελισμοῦ, κ' ἢ ἄλλη τοῦ Βαγιῶνε
 κ' ἢ τρίτη ἢ καλύτερη, πὺν ἦτανε ἀρχὴ τοῦ χρόνου,
 Τοῦρκος νὰ μὲ στεφανωθῆ, βεζίρης νὰ μὲ πάρῃ».

Κέρκ.⁵

- Ὁ βασιλιάς ἐκάθειτο σ' ἓνα ψηλὸ παλάτι,
 τὴν Κρήτη ἐφοβέριζε γιὰ νὰ τὴν πολεμήσῃ,
 καὶ τοὺς πασάδες ἔκραξε νὰ τοὺς ψαχνορωτήσῃ:
 «Πασάδες, κι' ἄν τὴν πάρετε τὴν παινεμένη Κρήτη,
 5 νὰ σᾶς ἐνδύσω ὀλόχρυσους κι' ὄλο μαργαριτάρια,
 νὰ δέσω τὰ σπαθᾶκια σας, σι' ἀσήμια, σι' ἀλογάρια».
 — Ἀφέντη, δῶσ' μας τὸν λαὸν καὶ θέλομεν τὴν πάρει».
 Τρεῖς χρόνους τοὺς ἐμάζωνε καὶ μαζωμοὺς δὲν εἶχαν,
 τρεῖς χρόνους τοὺς μπαρκάριζε, μπαρκαρισμοὺς δὲν εἶχαν.
- 10 Ἐπήγανε κι' ἀράξανε σιτὴν παινεμένη Κρήτη.
 Σιτὸν πρῶτο μποῦρδο πῶδωκαν ἐπήρανε τὴ χώρα,
 ἐπήρανε τοῦ παπᾶ - Βοριᾶ τὴν πρώτη θυγατέρα.
 Κι' ὁ ἀφέντης της τὴν ἀρωτᾶ, κι' ὁ ἀφέντης της τῆς λέγει:
 «Μοῦ φεύγεις, θυγατέρα μου, καὶ δὲν μοῦ παραγγέλλεις;
- 15 — Τί νὰ σοῦ πῶ, ἀφέντη μου, τί νὰ σοῦ παραγγείλω;
 Χαιρέτα μου τὴ μάνα μου, τὰ δυὸ γλυκὰ μ' ἀδέλφια,
 τὴν ἀδελφὴ μου τὴ μικρὴ μὴ μοῦ τὴ χαιρετήσῃς.
 διατὶ μ' ἐκαταριόντανε τὲς τρεῖς γιορτὲς τοῦ χρόνου
 — ἢ μιὰ ἦτον τοῦ Βαγγελισμοῦ, ἢ ἄλλη τῶν Βαγιῶνε,
- 20 τὴν τρίτη τὴν καλύτερη μὲ τὸ «Χριστὸς Ἀνέστη»—
 σὲ Τούρκου χέρια νὰ βρεθῶ, σὲ τούρκικα ν' ἀντίσω,
 Τοῦρκος νὰ μὲ στεφανωθῆ ἀπάνω σιτὸ κρεββάτι.

Βασισμένοι τώρα σ' ὅλες τὶς παραλλαγὲς τοῦ τραγουδιοῦ, δίδομε

τὴν παρακάτω ἀνάλυση τοῦ περιεχομένου του, ξεχωρίζοντας τὰ ἐπεισόδια καὶ τὰ μοτίβα πὸ τὸ ἀποτελοῦν.

Α. Ἐπιδρομὴ τῶν Τούρκων.

1. Προετοιμασία τῆς ἐπιδρομῆς: *Κέρκ.¹, Κέρκ.², Κέρκ.³, Κέρκ.⁵* (οἱ ἄλλες παραλλαγές παραλείπουν).

*Ο βασιλιάς, δηλ. ὁ σουλτάνος (ὁ βασιλιάς ὁ Μαυριανὸς *Κέρκ.²*, ἕνας πασᾶς *Κέρκ.³*) τάζει θησαυροὺς στοὺς πιασάδες του, ἂν κατορθώσουν νὰ πάρουν τὴν Κρήτη ὕστερα ἀπὸ τριῶν χρόνων προετοιμασίες, ἢ ἐπιδρομὴ ἀρχίζει.

*Η: Οἱ Ψαριανοὶ μαθαίνουν ἀπὸ ἕνα πουλάκι πὸ ἔρχεται ἀπὸ τὴν Πόλη πὼς ὁ βασιλιάς διάταξε τὸ βεζίρη νὰ κάψῃ τὰ νησιά: *Κέρκ.¹*.

2. Ἐπιδρομὴ: *Βάρν., Κάρπ., Κέρκ.⁴, Κρ.¹, Κρ.⁹, Νάξ.* (οἱ ὑπόλοιπες παραλείπουν).

*Ο στόλος τοῦ καπετὰν πασᾶ κάνει ξαφνικὴ ἐπιδρομὴ στὴ Σοῦδα (στὸν κόρφο *Κρ.¹*) μὲ σκοπὸ τὴν αἰχμαλωσίαν: *Κρ.¹, Νάξ.*

*Η: Οἱ Τούρκοι κάνουν ἐπιδρομὴ, βομβαρδίζουν καὶ κυριεύουν τὴν Κρήτη: *Κέρκ.⁴*

*Η: Οἱ Τούρκοι πρωτοαποβιβάζονται στὸ Σέλινο (τῆς Κρήτης): *Κρ.⁹*

*Η: *Ο Ἄλῃ - Πασᾶς κάνει ἐπιδρομὴ ἀπὸ τὸ Σώκαστρο (στὴν Κάρπαθο): *Κάρπ.*

*Η: Οἱ Τούρκοι παίρνουν τὸ Μοριά καὶ τὸ Καϊσέρι: *Βάρν.*

Β. Αἰχμαλωσίαι¹⁴ τῆς παπαδοπούλας.

1. Οἱ Τούρκοι στὴν ἐπιδρομὴ τους αὐτὴ αἰχμαλωτίζουν (*Βάρν., Κάρπ., Κέρκ.¹, Κέρκ.², Κέρκ.³, Κέρκ.⁴, Κέρκ.⁵, Κρ.¹, Κρ.⁹, Νάξ.*).

*Η: 2. Οἱ Τούρκοι (χωρὶς μνεῖα ἐπιδρομῆς), στίς 17 τοῦ Γενάρη, τὸ βράδυ τῆς γιορτῆς τοῦ Ἁγ. Ἀντωνίου (μιὰν Κυριακὴ *Κρ.³*) κλέβουν (*Κρ.², Κρ.³, Κρ.⁴, Κρ.⁵, Κρ.⁶, Κρ.⁸*):

τὴ μιὰ θυγατέρα (*Βάρν., Κάρπ., Κρ.¹, Κρ.², Κρ.⁴, Κρ.⁵, Κρ.⁶, Κρ.⁷, Κρ.⁹*) (ἢ τὴν πρώτη θυγατέρα (*Κέρκ.¹, Κέρκ.², Κέρκ.³, Κέρκ.⁴, Κέρκ.⁵, Νάξ.*) ἢ τὶς τρεῖς θυγατέρες *Κρ.³, Κρ.⁹*), τοῦ παπᾶ - Βοριᾶ (*Κέρκ.⁵, Κρ.³, Κρ.⁵, Κρ.⁹*), ἢ τοῦ παπᾶ - Βεργῆ (*Κρ.²*) ἢ τοῦ παπᾶ - Βαρδῆ (*Κρ.¹*) ἢ τοῦ παπᾶ - Βιολῆ (*Κάρπ.*) ἢ τοῦ παπᾶ - Μπαλῆ (*Νάξ.*) ἢ τοῦ παπᾶ - Φλουρῆ (*Κρ.⁴, Κρ.⁸*) ἢ τοῦ παπᾶ - Χατζῆ (*Κρ.⁷*) ἢ τοῦ πρωτοπαπᾶ (*Κέρκ.³, Κέρκ.⁴*) ἢ ἑνὸς παπᾶ (*Κέρκ.¹, Κέρκ.²*) ἢ τοῦ Παπάζογλου (*Βάρν.*) ἢ τοῦ Χαιρέτη (*Κρ.⁶*).

Γ. Συνοδεία καὶ παράδοση τῆς αἰχμάλωτης.

1. Ἡ μεταγωγὴ τῆς αἰχμάλωτης γίνεται ἀπὸ πολυάριθμη συνοδεία (παραλείπουν: *Κάρπ., Κέρκ.¹, Κέρκ.⁵, Κρ.², Κρ.⁵, Κρ.⁶, Κρ.⁷, Κρ.⁸, Κρ.⁹, Νάξ.*) πὸ τὴν ἀποτελοῦν: πέντε πιασάδες καὶ δέκα γιανίτσαροι (*Βάρν.*) ἢ πέντε πασάδες, δέκα γιανίτσαροι καὶ δεκοχτὼ πασόπουλα (*Κέρκ.³*) ἢ ἑννιά πασάδες, ἑννιά γιανίτσαροι καὶ δεκοχτὼ βεζίρηδες (*Κέρκ.²*) ἢ δέκα πασάδες, δέκα βεζιράδες καὶ δεκοχτὼ ρεῖζηδες (*Κρ.³*) ἢ πέντε πασάδες, ἄλλοι ἕξ πασάδες καὶ δεκοχτὼ γιανίτσαροι (*Κέρκ.⁴*) ἢ χίλιοι πὸ κρατοῦν τὸ φόρεμά της καὶ τρακόσοι πὸ ἀκλουθοῦν (*Κρ.¹*).

2. Ἡ κόρη παραδίδεται στὸ βασιλιά (σουλτάνο): *Κέρκ.³* (σὰν «κανίσκι ἀπὸ

¹⁴ *Η Κρ.⁷ μόνη ἀντὶ γιὰ αἰχμαλωσίαν ἀναφέρει παντρεία.

τὴν Κρήτη»), *Κέρκ.*⁴ (τὸ ἴδιο), *Κρ.*², *Κρ.*³, *Κρ.*⁵ ἢ στὸ ῥήγα (*Κέρκ.*¹) ἢ σ' ἓνα πασᾶ (*Κέρκ.*², *Κρ.*⁶, *Κρ.*⁷) ¹⁵ ἢ στὸν Ἄλῃ (*Κρ.*⁴).

3. Ὃταν ἀνεβαίνει τις σκάλες, τὰ δάκρυά της τρέχουν κρουνοί : *Κρ.*¹, *Κρ.*³, *Κρ.*⁴, *Κρ.*⁵, *Κρ.*⁷ (παραλείπουν οἱ ὑπόλοιπες).

4. Παρακαλεῖ νὰ πηγαίνουν σιγά, γιὰ νὰ περιποιηθῆ τὸ παιδί της καὶ νὰ τὸ παραδώσῃ σὲ μιὰν πέτρα ριζιμιὰ γιὰ νὰ τὸ φροντίξῃ (*Νάξ.*) ἢ λέει στὴν ἀδερφή της πὼς θὰ σκοτωθῆ γιὰ ν' ἀποφύγῃ τὴν ἀτίμωση (*Κρ.*⁹).

5. Ὁ πατέρας της ἀκλουθᾷ ἀπὸ πίσω βαριοθλιμμένος : *Κάρπ.*, *Κέρκ.*³, *Κρ.*¹ (οἱ ἄλλες παραλείπουν).

Δ. Μάταιη ἀπόπειρα τοῦ πατέρα της γιὰ ἐξαγορά της. (Παραλείπουν : *Κάρπ.*, *Κέρκ.*⁵, *Κρ.*¹, *Κρ.*², *Κρ.*³, *Κρ.*⁵, *Κρ.*⁶, *Κρ.*⁷, *Κρ.*⁹, *Νάξ.*).

1. Ὁ πατέρας της προσφέρει, μάταια ὅμως, ἄφθονα χρήματα γιὰ νὰ τὴν ἐξαγοράσῃ : *Βάρν.*, *Κέρκ.*¹, *Κέρκ.*², *Κέρκ.*⁴.

Ἡ : 2. Προσφέρεται νὰ πουλήσῃ ὅ,τι ἔχει, ἀκόμη καὶ τὴν παπαδιά του, γιὰ νὰ τὴν ἐξαγοράσῃ : *Κρ.*⁴, *Κρ.*⁸.

Ε. Ἀποχαιρετισμός της καὶ παραγγελιὰ γιὰ τὴν ἀδερφή της. (Παραλείπουν : *Κρ.*⁸, *Κρ.*⁹, *Νάξ.*)

1. Ἡ κόρη τότε ἀποχαιρετᾷ τὸν πατέρα της (*Βάρν.*, *Κάρπ.*, *Κέρκ.*¹, *Κέρκ.*², *Κέρκ.*³, *Κέρκ.*⁴, *Κέρκ.*⁵, *Κρ.*¹, *Κρ.*⁴) ἢ τὸν ἀδερφό της—τὸ μόνο δικό της πού ἀναγνωρίζει νὰ στέκῃ κοντά της—(*Κρ.*³, *Κρ.*⁵, *Κρ.*⁶) ἢ τὸν ξάδερφό της (*Κρ.*⁷) ἢ τὴν Ἀρετουῖσα (*Κρ.*²).

2. Τοῦ παραγγέλλει νὰ τῆς χαιρετᾷ τὴ μάνα καὶ τὰ ἀδέρφια της ὅλα (νὰ τὰ στολίσῃ μὲ τὰ δικά της προικιὰ *Κρ.*⁴), ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴν ἀδερφή της τὴ Ζαμπιά (*Κρ.*², *Κρ.*³, *Κρ.*⁵, *Κρ.*⁶, *Κρ.*⁷) ἢ τὸ Ζαμπιὸ (*Κρ.*⁴) ἢ τὸ Λενιὸ (*Κρ.*¹) ἢ τὴν ἀδερφή της τὴ μικρὴ (*Κέρκ.*¹, *Κέρκ.*², *Κέρκ.*⁵) ἢ τὴ μικρότερη (*Κέρκ.*³, *Κέρκ.*⁴) ἢ τὴ δεύτερη (*Κάρπ.*).

3. Κι' αὐτὸ γιὰ τὴν ἀδερφή της αὐτὴ τῆς εἶχε καταραστῆ (στὶς τρεῖς γιορτὲς τοῦ χρόνου, δηλ. τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, τῶν Βαγιῶν καὶ τὴ Λαμπρὴ (καὶ τὴν ἀρχιχρονιὰ *Κέρκ.*¹, *Κέρκ.*²) : *Κέρκ.*¹, *Κέρκ.*², *Κέρκ.*⁴, *Κέρκ.*⁵—οἱ ὑπόλοιπες παραλείπουν τὸ πότε) νὰ τὴ φιλήσῃ Τοῦρκος (*Κέρκ.*³, *Κέρκ.*⁴, *Κρ.*¹, *Κρ.*², *Κρ.*³, *Κρ.*⁴, *Κρ.*⁵, *Κρ.*⁶), νὰ τὴ στεφανωθῆ Τοῦρκος (*Βάρν.*, *Κέρκ.*¹, *Κέρκ.*², *Κέρκ.*⁴, *Κέρκ.*⁵), νὰ κάμῃ πεθερὸ καὶ συγγενεῖς Τούρκους (*Κρ.*¹, *Κρ.*², *Κρ.*³, *Κρ.*⁴, *Κρ.*⁵, *Κρ.*⁶) καὶ νὰ πάρῃ ἄντρα τὸ μεγάλο βασιλιὰ (*Κρ.*², *Κρ.*³, *Κρ.*⁴, *Κρ.*⁵, *Κρ.*⁶) ἢ τὸν πασᾶ (*Κέρκ.*¹) ἢ τὸ βεζίρη (*Κέρκ.*²) ἢ τὸ γιὸ τοῦ βεζίρη (*Κρ.*¹) ἢ νὰ τὴν πάρουν Τοῦρκοι (*Κάρπ.*)—κατάρρα πού ἐκπληρώθηκε (*Κρ.*³, *Κέρκ.*⁴).

Μὲ βάση τὴν παραπάνω ἀνάλυση, μπορούμε νὰ καταρτίσωμε τὸν ἀκόλουθο πίνακα πού μᾶς δείχνει πόσα καὶ ποιά ἐπεισόδια καὶ μοτίβα περιέχει καθεμιὰ παραλλαγή, καθὼς καὶ μὲ ποιά σειρά :

Βάρν. : A² B¹ Δ¹ E³ E¹ E²

Κάρπ. : A² B¹ Γ⁵ E² E³

¹⁵) Ἡ *Κέρκ.*¹ λέει πὼς παραδίδεται στὸ ῥήγα, ἀλλὰ στὸ τέλος μιλεῖ γιὰ πασᾶ. Ἡ *Κρ.*⁶ πάλι λέει πὼς παραδίδεται στὸν πασᾶ, ἀλλὰ στὸ τέλος ἀναφέρει τὸ μεγάλο βασιλιά.

<i>Κέρκ.¹</i>	: A ¹ B ¹ Δ ¹ E ¹ E ² E ³
<i>Κέρκ.²</i>	: A ¹ B ¹ Δ ¹ E ¹ E ² E ³
<i>Κέρκ.³</i>	: A ¹ B ¹ Γ ¹ Γ ² Γ ⁵ E ² E ³
<i>Κέρκ.⁴</i>	: A ² B ¹ Γ ¹ Γ ² Δ ¹ E ¹ E ² E ³
<i>Κέρκ.⁵</i>	: A ¹ A ² B ¹ E ¹ E ² E ³
<i>Κρ.¹</i>	: A ² B ¹ Γ ¹ Γ ⁵ Γ ³ E ¹ E ² E ³
<i>Κρ.²</i>	: B ² E ¹ E ² E ³
<i>Κρ.³</i>	: B ² Γ ¹ Γ ² Γ ³ E ¹ E ² E ³
<i>Κρ.⁴</i>	: B ² Γ ¹ Γ ⁴ Δ ² E ² E ³
<i>Κρ.⁵</i>	: B ² Γ ³ E ¹ E ² E ³
<i>Κρ.⁶</i>	: B ² E ¹ E ² E ³
<i>Κρ.⁷</i>	: B ¹ Γ ³ E ¹ E ²
<i>Κρ.⁸</i>	: B ² Δ ²
<i>Κρ.⁹</i>	: A ² B ¹ Γ ⁴
<i>Νάξ.</i>	: A ² B ¹ Γ ⁴

Ἡ παραστατικὸς αὐτὸς πίνακας μᾶς βοηθεῖ στὴν ἀξιολόγηση τῶν παραλλαγῶν τοῦ τραγουδιοῦ. Ὅπως φαίνεται καθαρὰ ἀπ' αὐτὸν, οἱ πληρέστερες παραλλαγές εἶναι οἱ κερκυραϊκὲς καὶ οἱ πρῶτες πέντε κρητικὲς. Ἀντίθετα, οἱ τελευταῖες κρητικὲς (*Κρ.⁶*, *Κρ.⁷*, *Κρ.⁸*, *Κρ.⁹*), καθὼς καὶ ἡ *Νάξ.* καὶ *Κάρπ.*, εἶναι ἑλλιπεῖς, λιγώτερο ἢ περισσότερο. Παραλείπουν βασικὰ ἐπεισόδια τοῦ τραγουδιοῦ καὶ μάλιστα ἡ *Νάξ.* καὶ ἡ *Κρ.⁹* εἶναι καὶ σημαντικὰ ἀλλοιωμένες (πρὸς τὸ ἐπεισόδιο Γ⁴ ποὺ εἶναι ἀσφαλῶς ξένο πρὸς τὸ τραγούδι). Γιὰ τὴν ἀποκατάσταση λοιπὸν τοῦ ἀρχικοῦ τραγουδιοῦ πρέπει νὰ στηριχτοῦμε στὶς πρῶτες, τὶς καλὲς παραλλαγές. Εἶναι ἀξιοπαρατήρητο πὼς ἀνάμεσα στὶς δυὸ κύριες ομάδες τῶν παραλλαγῶν, δηλαδὴ τὶς κερκυραϊκὲς καὶ τὶς κρητικὲς παραλλαγές, ὑπάρχουν ὠρισμένες χαρακτηριστικὲς διαφορές. Δυὸ ἀπ' αὐτὲς εἶναι οἱ σημαντικώτερες: Ἡ πρώτη εἶναι πὼς οἱ κερκυραϊκὲς περιέχουν τὸ εἰσαγωγικὸ ἐπεισόδιο Α (τῆς προετοιμασίας καὶ τῆς ἐπιδρομῆς τῶν Τούρκων στὴν Κρήτη) ποὺ οἱ κρητικὲς—ἐκτὸς ἀπὸ μιά, τὴν *Κρ.¹*—τὸ παραλείπουν, ἀρχίζοντας ἀμέσως μὲ τὸ ἐπεισόδιο Β (τῆς αἰχμαλωσίας τῆς κόρης). Ἡ δευτέρα διαφορὰ εἶναι πὼς οἱ κρητικὲς μᾶς δίδουν τὸ οἰκογενειακὸ ὄνομα τοῦ πατέρα τῆς κόρης (ποὺ οἱ κερκυραϊκὲς—ἐκτὸς ἀπὸ μιά, τὴν *Κέρκ.⁵*—τὸν λένε ἀπλῶς πρωτοπαπᾶ) καὶ τὸ ὄνομα τῆς ἀδερφῆς της, τῆς Ζαμπιάς, ποὺ οἱ κερκυραϊκὲς τὸ παραλείπουν. Γενικὰ οἱ κερκυραϊκὲς εἶναι πιὸ ἀναπτυγμένες, μὰ οἱ κρητικὲς ἔχουν περισσότερη ὁμοιογένεια ἀναμεταξύ τους.

Ἄς ἐξετάσωμε τώρα ἕνα - ἕνα κατὰ σειρὰ τὰ ἐπεισόδια τοῦ τραγουδιοῦ. Ἡ διάκριση τῶν γνήσιων ἐπεισοδίων, ἐκείνων δηλαδὴ ποὺ ἀνήκουν στὴν ἀρχικὴ σύλληψη τοῦ τραγουδιοῦ, ἀπὸ τὰ μεταγενέστερα,

πού δὲν εἶναι παρὰ ἀποτέλεσμα συμφυροῦ ἢ παραφθορᾶς, εἶναι βέβαια—ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ ὅλα τὰ δημοτικὰ τραγούδια—πρᾶμα πολὺ δύσκολο καὶ λεπτό. Ὡστόσο νομίζω πὼς μπορούμε νὰ κάμωμε τὶς ἀκόλουθες διαπιστώσεις.

Τὸ εἰσαγωγικὸ ἐπεισόδιο Α, πού δὲν εἶναι ἀπαραίτητο, δὲ φαίνεται γνήσιο, ἀλλὰ μᾶλλον δανεισμένο ἀπὸ ἄλλα τραγούδια. Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ τὸ γιατί παρουσιάζεται μὲ τόσο ποικίλες μορφές στὶς παραλλαγές πού τὸ περιέχουν. Οἱ μορφές αὐτὲς εἶναι παρμένες ἀπὸ διάφορα ἄλλα τραγούδια πού μιλοῦν γιὰ ἐπιδρομὲς Τούρκων σ' ἑλληνικὲς χῶρες καὶ αἰχμαλωσίες γυναικῶν⁷⁶. Τὸ ἀρχικὸ τραγούδι πρέπει νὰ ἀρχίζε μὲ τὸ ἐπεισόδιο Β, τὴν ἀρπαγή. Στὸ ἐπεισόδιο αὐτὸ ὅλες οἱ ἄλλες παραλλαγές ἀναφέρουν πὼς οἱ Τοῦρκοι ἔκλεψαν τὴν πρώτη (ἢ τὴ μιὰ) θυγατέρα τοῦ παπᾶ⁷⁷ καὶ μονάχα ἡ Κρ.⁸ (δηλ. ἡ παραλλαγή τοῦ Παύλου Βλαστοῦ ἢ δημοσιευμένη ἀπὸ τὸν Ψιλᾶκη) καὶ ἡ Κρ.⁹ (πού εἶναι πολὺ ἀλλοιωμένη, ὅπως εἶπαμε) μιλοῦνε γιὰ «τρεῖς θυγατέρες», πρᾶμα πού δὲ φαίνεται νὰ ὑπῆρχε στὸ ἀρχικὸ τραγούδι⁷⁸. Τὸ ἐπεισόδιο Γ¹ γιὰ τὴ μεταγωγή τῆς κόρης μὲ πολυάριθμη συνοδεία κλπ. δὲν ἀπαντᾷ ἀποκλειστικὰ στὸ τραγούδι αὐτό, ἀλλὰ καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα πού ἔχουν θέμα τὴν αἰχμαλωσία· τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ Γ². Ἀντίθετα, τὸ Γ² εἶναι ἀσφαλῶς γνήσιο καὶ ἔχει ἐνδιαφέρον, γιατί μᾶς λέει ρητὰ γιὰ τὴν ἀνέλπιστη τύχη πού περίμενε τὴν αἰχμάλωτη. Ὅσο γιὰ τὸ ἐπεισόδιο Δ, δηλαδή τὴν ἀπόπειρα ἐξαγορᾶς τῆς κόρης ἀπὸ τὸν πατέρα της, παρ' ὅλο πού οἱ παραλλαγές πού τὸ ἔχουν δὲν εἶναι οἱ περισσότερες, εἶναι δύσκολο ν' ἀποκλείσωμε τὴ γνησιότητά του, γιατί ταιριάζει καὶ εἶναι δεμένο τόσο καλά μὲ τὴν ὑπόθεση τοῦ τραγουδιοῦ. Τὰ ἐπεισόδια, τέλος, Ε¹—Ε², ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ τοῦ τραγουδιοῦ, εἶναι ἀναμφισβήτητα γνήσια. Τὸ Ε¹ μᾶς λέει, στὶς περισσότερες παραλλαγές, πὼς αὐτὸς πού ἀποχαιρετᾷ ἢ κόρη εἶναι ὁ πατέρας της καὶ στὶς ἄλλες πὼς εἶναι ὁ ἀδερφὸς ἢ ὁ ξάδερφός της· ἢ πρώτη ἐκδοχή, πού μοιάζει καὶ γιὰ πιθανώτερη, συνηγορεῖ καὶ γιὰ τὴ γνησιότητα τοῦ προηγούμενου ἐπεισοδίου Δ, ὅπου ὁ πατέρας ἐπίσης παίζει τὸν κύριο ρόλο. Τὸ

⁷⁶) Βλ. ἰδίως τὸ τραγούδι γιὰ τὴν Αἰχμάλωτη Νιόνυφη στὸ Λαογραφικὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἀκαδημίας (Κλέφτικα 3,5), καθὼς καὶ τὸ Κλέφτ. 3,18α (Αἰχμαλωσία γυναικῶν ἀπὸ Τούρκους). Ἐπίσης τὸ δεύτερο τραγούδι πού ἐξετάζομε παρακάτω (πρβλ. σημ. 93).

⁷⁷) Γιὰ τὸ γνήσιο τύπο τοῦ οἰκογενειακοῦ του ὀνόματος θὰ μιλήσωμε παρακάτω.

⁷⁸) Ἔτσι ὅσα σχετικὰ ἔγραψε ὁ Ψιλᾶκης καὶ ὅσοι τὸν ἀκολούθησαν (βλ. παραπάνω, σημ. 70—72) γιὰ τὶς «τρεῖς θυγατέρες τοῦ παπᾶ - Βοριᾶ» δὲν ἔχουν βάση.

Ε³ σὲ δυὸ μόνες παραλλαγές (τὴν Κρ.³ καὶ τὴν Κέρκ.⁴) παρουσιάζει στὸ τέλος μιὰ προσθήκη γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τῆς κατάρας τῆς ἀδερφῆς, προσθήκη ποὺ φαίνεται ἀρκετὰ ὑποπτη.

Ἐπὶ ἄλλα ἡ συγκριτικὴ ἐξέταση τῶν παραλλαγῶν τοῦ τραγουδιοῦ μᾶς ὀδηγεῖ καὶ σὲ μιὰν ἄλλη ἀπροσδόκητη διαπίστωση: τὴ διαπίστωση πὼς ἡ Κρ.³, ἡ παραλλαγή δηλαδὴ ἀκριβῶς ποὺ εἶχε προσκομίσει ὁ Ψιλᾶκης γιὰ ν' ἀποδείξῃ τὴν ἱστορικότητα τοῦ τραγουδιοῦ καὶ τὸ σύνδεσμό του μὲ τὴν ἱστορία τῆς Ῥεθεμνιώτισσας σουλτάνας, εἶναι νοθευμένη μὲ παρέμβλητους πλαστοὺς στίχους ποὺ δὲν ἀπαντοῦν, μὰ οὔτε καὶ ἔχουν τὰ παράλληλά τους, σὲ καμμιάν ἀπὸ τὶς ἄλλες, τὶς γνήσιες δημοτικὲς παραλλαγές τοῦ τραγουδιοῦ. Τέτοιοι στίχοι, ποὺ κι' ἀπὸ τὸ ὕφος τους κι' ἀπὸ τὴ διατύπωσή τους γενικὰ δείχνουν πὼς εἶναι κατασκευάσματα καὶ προσθήκη κάποιου διασκευαστῆ (τοῦ Παύλου Βλαστοῦ ἄραγε;) καὶ ὄχι γνήσιοι δημοτικοί, φαίνονται οἱ στίχοι 3—6⁷⁹, 9—10⁸⁰, 18—23⁸¹ καὶ ἴσως καὶ οἱ δυὸ τελευταῖοι 28—29⁸². Πρόσθετη ἄλλως τε ἀπόδειξη τῆς νοθείας ἀποτελεῖ τὸ γεγονὸς πὼς οἱ στίχοι αὐτοὶ μποροῦν κάλλιστα ν' ἀφαιρεθοῦν ἀπὸ τὸ τραγούδι χωρὶς νὰ πειραχθῇ καθόλου τὸ νόημα καὶ ἡ συνέχεια.

⁷⁹) Στὴν Κρήτη σκλαβωθήκανε, μὲ τὰ καράβια φεύγουν
κ' ἡ μάνα, κύρης κ' ἐδικοὶ κλαῖνε καὶ δὲν ἀρνέυγουν.

5 Τὴν πρώτη, τὴν καλύτερη, τὴν ἄσπρη περιστέρα
μὲ τσ' ἀδερφῆδες της τσι δυὸ σιὴν Πόλιν τὲς ἐφέρα.

Ἡ μνεῖα τῆς Κρήτης σὲ κρητικὴ παραλλαγή δὲν εἶναι φυσικὴ. Ὁ στ. 6 μπῆκε γιὰ νὰ ἐξοικονομήσῃ τὰ πράγματα, ὕστερα ἀπὸ τὸ λάθος τοῦ στίχου 2 γιὰ «τρεις θυγατέρες». Μὰ κ' ἡ ῥίμα ἔρχεται σὲ ἀντίφαση μὲ τὸ ἀριμάριστο σύνολο τοῦ τραγουδιοῦ.

⁸⁰) Τὴ μιὰν ἐπῆρεν ὁ πασᾶς, τὴν ἄλλην ὁ βεζίρης
10 καὶ τὴν ὀλοκαλύτερη ὁ βασιλιάς τὴν πῆρε.

Συνεχίζεται κ' ἐδῶ ἡ ἐπανάληψη τοῦ ἀρχικοῦ λάθους γιὰ τρεῖς ἀδερφές ποὺ σκλαβώθηκαν.

⁸¹) Καὶ ἔπε του πὼς ὁ βασιλιάς γυναῖκα του μὲ πῆρε.
Θέλει γενιὰ χριστιανικὴ καὶ φλέγ' ἀπὸ τὴν Κρήτη.
20 Μ' ἀφίνω καὶ παραγγελιὰ τῶν ἐδικολογιῶ μου
νὰ πολεμοῦνε τὴν Τουρκιὰ καὶ νὰ τήνε ζυγώνουν,
γιατ' ἤρθενε μ' ἐπιβουλιὰ, σκλαβώνει καὶ τουρκεύγει
καὶ σὰν τὸ Χάρ' ἀλύπητα σκοτώνει, μακελλεύγει.

Ἐδῶ πιά ἡ νόθευση, μὲ τὴν ἀδέξια καὶ ἄκαιρη παρεμβολὴ πατριωτικῶν προτροπῶν κλπ., εἶναι ὀλοφάνερη.

⁸²) Κ' ἐπιάστηκεν ὁ λόγος της σὰν τοῦ μητροπολίτη,
σὰν τοῦ παπᾶ ὄντες λειτουργᾶ, τοῦ διάκ' ὄντες διαβάζη.

Ἡ προσθήκη αὐτὴ γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τῆς κατάρας, ποὺ ἀνάλογή της, ἐντελῶς ὁμως διαφορετικὰ διατυπωμένη, βρίσκομε μονάχα στὴν Κέρκ.⁴, φαίνεται ἀρκετὰ ὑποπτη, ὅπως εἶπαμε καὶ παραπάνω.

Ἐρωτᾶται ὁμως τώρα : Ἄφου λοιπὸν ἡ παραλλαγή Βλαστοῦ—Ψιλάκη εἶναι νοθευμένη, τότε μήπως καὶ ἡ συσχέτιση ποὺ ἔκαμε ὁ Ψιλάκης, στηριγμένος στὴν παραλλαγή αὐτή, τοῦ δημοτικοῦ αὐτοῦ τραγουδιοῦ μὲ τὴν ἀρπαγή τῆς σουλτάνας Εὐμενίας Βεργίτση ἀποδείχνηται ἔτσι ἀβάσιμη ; Ἡ εὐσταθεῖ καὶ παρ' ὅλα αὐτά ; Πιστεύομε πὼς εὐσταθεῖ, ὅπως μποροῦν νὰ τὸ δείξουν τὰ δεδομένα τῶν ἄλλων, τῶν ἐντελῶς γνήσιων παραλλαγῶν τοῦ τραγουδιοῦ. Καὶ πραγματικά, εἶναι ἀναμφισβήτητο πὼς βασικὸ στοιχεῖο τοῦ τραγουδιοῦ, στοιχεῖο ποὺ ἀπαντᾷ στὶς περισσότερες παραλλαγές, εἴτε στὴ μέση (βλ. ἐπεισόδιο Γ²) εἴτε καὶ στὸ τέλος (βλ. ἐπεισόδιο Ε³) εἶναι πὼς ἡ αἰχμάλωτη κόρη τουρκεύει καὶ μάλιστα πὼς γίνεται γυναίκα τοῦ «μεγάλου βασιλιᾶ», δηλαδὴ τοῦ σουλτάνου. Ὅλες σχεδὸν οἱ παραλλαγές ἐπίσης ἀναφέρουν ἢ ἀφήνουν νὰ ἐννοηθῇ πὼς ἡ κόρη σκλαβώθηκε στὴν Κρήτη⁸³. Ἄλλοι λοιπὸν ἀπὸ τὴν Εὐμενία Βεργίτση—τὴ μόνη Κρητικιά ποὺ μαρτυρεῖται πὼς ἀπὸ σκλάβα ἔγινε σουλτάννα—δὲ μπορεῖ νὰ ὑπαινίσσεται τὸ τραγούδι. Εἶδαμε πιὸ μπροστὰ πὼς ἡ κρητικὴ καταγωγή τῆς Εὐμενίας ἦταν πολὺ γνωστὴ στὴν ἐποχὴ τῆς. Ἡ μοναδικὴ λοιπὸν καὶ τόσο ἀνέλπιστη τύχη τῆς ἑλληνοπούλας αὐτῆς σκλάβας ἦταν πολὺ εὐκόλο νὰ δώσῃ ἀφορμὴ στὴ δημιουργία ἐνὸς ἑλληνικοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ μὲ θέμα τὴν αἰχμαλωσίαν τῆς καὶ τὴν ἀνάδειξή τῆς σὲ σουλτάννα.

Ἐπάρχει ὁμως καὶ ἓνα ἄλλο στοιχεῖο ποὺ ἔρχεται νὰ ἐπιβεβαιώσῃ ἀπόλυτα τὸν ταυτισμὸ τῆς Εὐμενίας Βεργίτση μὲ τὴν ἠρωίδα τοῦ τραγουδιοῦ, στοιχεῖο πολὺ σημαντικὸ καὶ ἐνδιαφέρον, ποὺ κανεὶς μολαταῦτα δὲν τὸ πρόσεξε ἴσαμε σήμερα : εἶναι τὸ οἰκογενειακὸ ὄνομα καὶ ἡ ιδιότητα τοῦ πατέρα τῆς κόρης ὅπως ἀπαντοῦν στὶς διάφορες παραλλαγές τοῦ τραγουδιοῦ⁸⁴. Ἀπὸ τοὺς πολλοὺς καὶ ποικίλους τύπους του (βλ. στὴν ἀνάλυση τὸ ἐπεισόδιο Β²) τρεῖς φαίνονται οἱ πιθανώτεροι ἀρχικοί : οἱ *παπᾶ - Βοριάς*, *παπᾶ - Βεργῆς* καὶ *παπᾶ - Βαρδῆς*· οἱ ὑπόλοιποι (*παπᾶ - Βιολῆς*, *παπᾶ - Μπαλῆς*, *παπᾶ - Φλουρῆς* κλπ.) εἶναι φανερὲς παραφθορὲς ποὺ ἀπομακρύνονται λιγώτερο ἢ περισσότερο ἀπὸ τὸ γνήσιο ἀρχικό. Ποιὸς ἀπὸ τοὺς τρεῖς παραπάνω νὰ ἦταν ὁ ἀρχικὸς αὐτὸς τύπος ; Πιστεύω πὼς θὰ ἦταν ὁ πιὸ σπάνιος στὸ λαό, ξεκινώντας ἀπὸ τὴ μεθοδολογικὴ ἀρχὴ πὼς ἀπὸ τὸ σπάνιο τύπο εἶναι

⁸³) Μονάχα ἡ *Κάρπ.* τοποθετεῖ τὸ περιστατικὸ στὴν Κάρπαθο καὶ ἡ *Βάρον.* στὸ Μοριά καὶ τὸ Καϊσέρι, ἀπὸ προφανῆ σύγχυση βέβαια.

⁸⁴) Τὸ βαπτιστικὸ ὄνομα τῆς κόρης παραλείπεται στὸ τραγούδι. Μονάχα στὴν παραλλαγή *Κέρκ.*³ ἡ κόρη ὀνομάζεται *Λένη—Λενίτσα* (στ. 19,24) καὶ στὴν *Κέρκ.*⁴ *Μαρία* (στ. 17). Στὰ ὀνόματα ὁμως αὐτά, ποὺ εἶναι κοινότατα σὲ πολυάριθμα τραγούδια καὶ ποὺ ἀσφαλῶς δὲν περιλαμβάνονταν στὸ ἀρχικὸ τραγούδι, δὲν πρέπει ν' ἀποδώσωμε καμμιά σημασία.

εὐκόλο νὰ προκύψουν καὶ νὰ ἐξηγηθοῦν οἱ κοινότεροι, ἐνῶ τὸ ἀντίστροφο δὲν εἶναι φυσικό. Ὁ τύπος *Βοριάς*, κοινότατος σὰν προσηγορικό, ἀπαντᾷ καὶ σὰν ἐπώνυμο⁸⁵ καὶ τὸ ὄνομα *Βαρδῆς* εἶναι πολὺ συνηθισμένο στὴν Κρήτη⁸⁶. Ὁ τύπος ὅμως *Βεργῆς* εἶναι βέβαια πολὺ σπανιώτερος. Εἶναι ἐπίσης καὶ ὁ φωνητικὰ ἐνδιάμεσος ἀνάμεσα στοὺς δυὸ ἄλλους τύπους, ὁ μόνος ἀπὸ τοὺς τρεῖς ἀπὸ τὸν ὁποῖο μπορούσαν νὰ παραχθοῦν μὲ ἴση φωνητικὴ εὐκολία οἱ δυὸ ἄλλοι. Ἄρα αὐτὸς πρέπει νὰ εἶναι ὁ ἀρχικὸς καὶ γνήσιος, ἔστω καὶ ἂν δὲ μᾶς τὸν διάσωσε παρὰ μιὰ μονάχα ἀπὸ τὶς γνωστὲς μας παραλλαγές (ἢ *Κρ.*²). Μὰ τότε τὸ *Βεργῆς* τί ἄλλο μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπὸ τὸ *Βεργίτσης*, τὸ ἱστορικὰ δηλαδὴ μαρτυρημένο ἐπώνυμο τῆς Εὐμενίας, πὺ δὲν εἶναι ἄλλως τε παρὰ ὑποκοριστικὸ τοῦ⁸⁷; Ὅσο γιὰ τὴν ιδιότητα τοῦ πατέρα τῆς κόρης ὡς κληρικοῦ (παπᾶ κατὰ τὶς κρητικὲς παραλλαγές, πρωτοπαπᾶ κατὰ τὶς κερκυραϊκὲς), κι' αὐτὴν ἀκόμη ἔρχεται νὰ τὴν ἐπιβεβαιώσῃ ἡ αὐθεντικὴ μαρτυρία τοῦ Ἄγγλου Paul Rycaut, πὺ γράφοντας γιὰ τὴν ἐπιτροπὴ τῆς Βαλιδὲ σουλτάνας (δηλαδὴ τῆς Εὐμενίας) στὸ γιό της τὸ σουλτάνο Μουσταφᾶ (1695 κ. ἔξ.) προσθέτει γι' αὐτὴν: «*She was a Native of Canea (tho' some say was a Circassian born) and taken from thence when the Place was first possessed by the Turks; her Father was a Protopapa, or Bishop of that place*»⁸⁸. Ἡ συμφωνία λοιπὸν εἶναι ἀπόλυτη: Ἔτσι τὸ ὄνομα καὶ ἡ

⁸⁵) Ὁ ἀσυνίζητος τύπος *Βορέας* βρίσκεται ἤδη σὲ ἔγγραφο τοῦ 1401 (Miklosich—Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi, Vindobonae, τόμ. 2, 1862. σ. 508). Σὰν ἐπώνυμο ἢ παρωνύμιο τὸ *Βορέας*—*Βοριάς* φανερώνει τὸ βίαιο καὶ ὀρμητικὸ καὶ εἶναι καὶ σήμερα συχνό· βλ. Φ. Κοσκουλέ, Περὶ τῶν καταλήξεων—έας,—βρόχι,—αἶος, «Λεξικογραφικὸν Δελτίον», τόμ. 6 (1923), σ. 253 καὶ Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Γλώσσης, τόμ. 4 (1951), σ. 39.

⁸⁶) Βλ. πρόχειρα τὴ μνεία του σὲ κρητικὰ ἔγγραφα τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰῶνα δημοσιευμένα στὴ «Χριστιανικὴ Κρήτη», τόμ. 1 (1912), σ. 478, 479, 486, 492, 495. Στὸ τραγούδι τοῦ Ἀληδάκη μάλιστα ἀναφέρεται (1775) καὶ κάποιος *παπᾶ - Βαρδῆς* (Ἐμμαν. Βαρδίδη, Κρητικαὶ Ῥίμαι, ἐν Ἀθήναις, 1888, σ. 53, στ. 460).

⁸⁷) Τὸ ἐπώνυμο *Βεργῆς* εἶναι ἤδη βυζαντινὸ καὶ τὸ βρίσκομε σὲ ἔγγραφα τοῦ 13ου αἰῶνα (πρβλ. Miklosich—Müller, ὁ. π., τόμ. 4, 1871, σ. 64 καὶ «Ἑλληνικά», τόμ. 3 (1930), σ. 328). Στὴν Κρήτη τὸ βρίσκομε στὸν τρίτο κατάλογο τὸν προσαρτημένο στὴ συνθήκη τοῦ Ἀλεξίου Καλλέργη μὲ τοὺς Βενετοὺς (1299) καὶ δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Κ. Δ. Μέρτζιο στὰ «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. 3 (1949), σ. 278—287 (σ. 280: Vergi). Πρώτη μνεία τοῦ *Βεργίτσης* στὴν Κρήτη ἀπαντᾷ, ὅσο ξέρω, στὸν ποιητὴ τοῦ τέλους τοῦ 15ου αἰῶνα Στέφανο Σαχλίκη (W. Wagner, Carmina graeca medii aevi, Lipsiae, 1874, σ. 97, στίχ. 524: ἡ *καύχα τοῦ Βεργίτση*).

⁸⁸) Sir Paul Rycaut, The history of the Turks beginning with

ιδιότητα τοῦ πατέρα τῆς κόρης, τοῦ παπᾶ - Βεργῆ, ὅπως ἀπαντᾷ στοῦ τραγούδι, εἶναι ὁ συνδετικός κρίκος πού πιστεύομε πὼς μπορούμε ν' ἀποκαταστήσωμε ἀνάμεσα στοῦ ἱστορικὰ μαρτυρημένο γεγονός καὶ στοῦ δημοτικὸ αὐτὸ τραγούδι: ὁ συνδετικὸς αὐτὸς κρίκος ἔρχεται νὰ ἐπικυρώσῃ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ τὶς ἱστορικὲς μαρτυρίες γιὰ τὸ ἐπώνυμο τῆς Εὐμενίας καὶ τὴν ιδιότητα τοῦ πατέρα της καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴ γνησιότητα καὶ τὴν ταυτότητα τοῦ ἑλληνικοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ μὲ τὸ γεγονός τῆς ἀρπαγῆς της.

Ποῦ πλάστηκε τὸ τραγούδι αὐτό; Βέβαια στὴν Κρήτη, τὴν πατρίδα τῆς ἡρωίδας του. Αὐτὸ μᾶς τὸ δείχνει ὄχι μόνο ἡ διάσωση τοῦ ἐπώνυμου της στὶς κρητικὲς παραλλαγὲς μονάχα⁸⁹, μὰ καὶ τὸ γεγονός πὼς αὐτὲς εἶναι καὶ οἱ πολυπληθέστερες. Εἴπαμε ἐξ ἄλλου πὼς οἱ κερκυραϊκὲς παραλλαγὲς φαίνονται πιὸ ἀναπτυγμένες καὶ ἐπαυξημένες μὲ ἓνα πρόσθετο εἰσαγωγικὸ ἐπεισόδιο (τὸ Α). Στὸ ἐπεισόδιο αὐτὸ μάλιστα μνημονεύεται ἡ ἄλωση τῆς Κρήτης, πού παραλείπεται στὶς κρητικὲς παραλλαγὲς ἀκριβῶς γιὰ τὸν κρητικὸ ποιητὴ ἦταν αὐτονόητο πὼς τὸ περιστατικὸ ἔγινε στὸν ἴδιο τὸν τόπο του, ἐνῶ αὐτοὶ πού τὸ παράλαβαν ἔξω ἀπὸ τὴν Κρήτη ἔπρεπε νὰ ὁρίσουν μ' αὐτὴ τὴν προσθήκη τὸν τόπο τοῦ περιστατικοῦ.

Ὅσο γιὰ τὴν ἐποχὴ τῆς σύνθεσης τοῦ τραγουδιοῦ, πρέπει νὰ παρατηρήσωμε πὼς δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι σύγχρονο μὲ τὴν ἀρπαγὴ τῆς Εὐ-

the year 1679...antil the end of the years 1698 and 1699, London, 1700, σ. 522. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο πὼς κ' ἡ ἄλλη Ἑλληνίδα σουλιάνα, ἡ Χιώτισσα Kösem († 1651), μαρτυρεῖται κι' αὐτὴ ἀπὸ τὸν Ἰταλὸ Pietro della Valle πὼς ἦταν κόρη παπᾶ (βλ. Κ. Ἀ μ ἄ ν τ ο υ, Μικρὰ Μελετήματα, σ. 77). Ὁ Ἀ θ α ν. Κο μ ν η ν ὸ ς Ὑ ψ η λ ἄ ν τ η ς, Τὰ μετὰ τὴν Ἀλωσιν, ἔκδ. Γ ε ρ μ. Ἀ φ θ ο ν ἰ δ ο υ, ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1870, σ. 151—152, γράφει ἐπίσης πὼς ἡ μητέρα τοῦ σουλτάνου Μεχμέτ Δ' «ἔτυχε νὰ εἶναι θυγάτηρ ἱερέως τινός» καὶ πὼς πέθανε καὶ θάφτηκε χριστιανή (!) ἀπὸ τὸν Οἰκουμενικὸ Πατριάρχην Παρθένιο τὸ Νέο (1644—5 καὶ 1648—51), ἐννοώντας πιθανώτατα τὴν ἴδια τὴν Kösem, πού ἦταν ὅμως γιὰ τὸν Μεχμέτ Δ' (μητέρα του ἦταν ἡ Ῥωσίδα Tarchan) καὶ ὄχι πάντως τὴν Εὐμενία, ὅπως νόμισε ὁ Β. Ψ ι λ ἄ κ η ς, «Ἑβδομάς» Θ' (1892), ἀριθ. 8, σ. 2. Δὲ φαίνεται πάντως πιθανὸ πὼς ὁ Rysaut στοῦ χωρίου πού παραθέσαμε ἔκαμε σύγχυση τῆς Kösem μὲ τὴν Εὐμενία, γιὰ τὴν τὶς ξέρει καὶ τὶς δυὸ καλὰ καὶ τὶς ξεχωρίζει σὲ πολλὰ μέρη τῆς ἱστορίας του.

⁸⁹⁾ Ἄν καὶ τὸ ὄνομα τῆς ἀδερφῆς της (*Ζαμπιά*) πού ἀπαντᾷ ἐπίσης μονάχα στὶς κρητικὲς παραλλαγὲς, ἀνταποκρίνεται κι' αὐτὸ στὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα, δὲ μπορούμε νὰ τὸ βεβαιώσωμε. Εἶναι ἐπίσης χαρακτηριστικὸ πὼς, καθὼς σημειώνει ὁ ἐκδότης τῆς παραλλαγῆς Κρ.⁵, ἡ παράδοση ἔχει ἐντοπίσει καὶ τὸ μέρος ἀκριβῶς ἀπ' ὅπου ἀρπάχτηκε ἡ Ῥεθεμνιώτισσα κοπέλλα: «Ἡ κόρη τοῦ παπᾶ Βοριᾶ εἶναι ἡ γνωστὴ κοπέλλα πού πῆραν ἀπὸ τὸ μετόχι τοῦ Βαρσαμᾶ, κοντὰ στὸν Καμαριώτη (ἔρημο σήμερα) καὶ τὴν πῆγαν γιὰ τὰ κάλλη της πεσκέσι τοῦ Σουλτάνου στὴν Πόλη κ' ἐγένηκε ἡ Βαλιδὲ Σουλιάνα».

μενίας (1646), γιατί αὐτὴ ἦταν τότε, ὥπως εἶδαμε, τριῶν ἢ τεσσάρων μόλις χρονῶν καὶ κανεὶς φυσικὰ δὲ μποροῦσε ἀπὸ τότε νὰ προβλέψη πὼς θὰ γινόταν μετὰ 18 χρόνια σουλτάνα. Τὸ τραγούδι θὰ ἔγινε λοιπὸν ἀπὸ τὸ 1664 καὶ ἔπειτα, ἀπὸ τότε δηλαδὴ πὺ μαθεύτηκε πὼς μιὰ σκλάβα τοῦ σουλτανικοῦ χαρφιοῦ ἀπὸ τὴν Κρήτη, ἡ κόρη τοῦ Βεργίτση, ἔγινε πρώτη εὐνοούμενη τοῦ σουλτάνου καὶ μητέρα τοῦ διαδόχου τοῦ θρόνου. Ὁ λαϊκὸς ποιητὴς ἀπόδωσε τότε μὲ τὸ δικό του τρόπο τὸ ἱστορικὸ αὐτὸ περιστατικόν: Ξανάπλασε μὲ τὴ φαντασία του τὸ ἐπεισόδι τῆς ἀρπαγῆς τῆς κόρης αὐτῆς, καταργώντας τὴ χρονικὴ ἀπόσταση πὺ εἶχε μεσολαβήσει ἀπὸ τὸ ἐπεισόδι αὐτὸ ἴσαμε τὴν ἀνάδειξή της σὲ σουλτάνα. Ἔτσι, παραβλέποντας—ἢ καὶ ἀγνοώντας—πὼς τὸν καιρὸ τῆς αἰχμαλωσίας της ἡ κόρη ἦταν τετράχρονο νήπιο, βάζει στὸ στόμα της τὰ παραπονετικὰ ἐκεῖνα λόγια γιὰ τὴν ἀδερφή της, πὺ ἐκφράζουν τὴν πίκρα της—τὴν πίκρα μιᾶς Ἑλληνίδας κόρης γιὰ τὴν τύχη της νὰ τουρκέψη, ἔστω κι' ἂν ἔτσι ἀνέβηκε τόσο ψηλὰ—καὶ πὺ ἀποτελοῦν τὴν κεντρικὴ ἰδέα τοῦ τραγουδιοῦ: Ἐνας καθαρὰ δηλαδὴ ποιητικὸς μεταπλασμὸς πὺ δὲ συμβιβάζεται βέβαια καὶ πολὺ μὲ τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα καὶ τὰ κάθε ἄλλο παρὰ ἑλληνικὰ αἰσθήματα πὺ θὰ ἔτρεφε ἢ φιλόδοξη καὶ ἐπίβουλη αὐτὴ γυναίκα ἢ γνωστὴ ἀργότερα καὶ γιὰ τὸ μουσουλμανικὸ θρησκευτικὸ φανατισμὸ της. Εἶναι ὅμως γνωστὸ πὼς καὶ τὰ ἱστορικὰ δημοτικὰ τραγούδια τροποποιοῦν πολλὰ φορὲς τὰ ἱστορικὰ γεγονότα σύμφωνα μὲ τὶς ἀντιλήψεις καὶ τὰ αἰσθήματα τοῦ λαϊκοῦ δημιουργοῦ της. Αὐτὸ φαίνεται πὼς ἔγινε καὶ μὲ τὸ κρητικὸ αὐτὸ τραγούδι.

Ε.

Τὸ δημοτικὸ τραγούδι πὺ ἐξετάσαμε παραπάνω φαίνεται πὼς δὲν εἶναι τὸ μοναδικὸ πὺ πλάστηκε γιὰ τὴ Ρεθεμνιώτισσα σουλτάνα. Στὸ Λαογραφικὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ὑπάρχει, καταταγμένο στὰ Ἱστορικὰ (ἀριθ. 1,19), ἓνα ἄλλο τραγούδι λιγόστιχο μὲ τὴν ἐπιγραφὴ «Κρήτης πάρισμο ἀπὸ τοὺς Τούρκους» πὺ μᾶς σώζεται σὲ λιγοστὲς κρητικὲς παραλλαγές. Παραθέτω τὴν παλιότερη καί, πιστεύω, τὴν καλύτερη ἀπ' αὐτές, πὺ εἶναι δημοσιευμένη στὴ συλλογὴ τοῦ Γιανναράκη⁹⁰:

⁹⁰) Ant. Jeannarakis, Kretas Volkslieder, Leipzig, 1876, σ. 111, ἀριθ. 108. Ἄλλες παραλλαγές τοῦ τραγουδιοῦ, δημοσιευμένες: Ἀριστ. Κριάρη, Πλήρης συλλογὴ κρητικῶν δημοδῶν ᾠσμάτων, ἐν Ἀθήναις, 1921 (=ἐκδ. β'), σ. 266.—50 δημῶδη ᾠσματα Πελοποννήσου καὶ Κρήτης. Συλλογὴ Ὠδείου Ἀθηνῶν, Ἀθήναι, 1930, σ. 80.—Γ. Ἰ. Κουρμούλη, Ποικίλα Φιλολογικά. Β'. Ἐπιτραπέζια δημοτικὰ ᾠσματα, «Κρητικαὶ Μελέται» Α' (1933), σ. 231.

Η ΒΑΣΙΛΙΟΠΟΥΛΑ

Βασιλιοπούλα κάθεντον εἰσὲ ψηλὸ πελάτι,
 Τοῦ Κρήτης ἐθυμήθηκε πὼς ἦτον τοῦ κυροῦν τση,
 Ἐννιὰ πασάδες ἔκραξε κ' ἔκουσουλιτάριζέν τοι
 «Πασάδες κι' ἄν τὴν πάρετε τὴν ξακουμένη Κρήτη,
 5 Νὰ σᾶσε ντύσ' ὀλόχρουσα κι' ὀλομαλαματένια,
 Τοὶ γοῦνες ἀπὸ βάνετε χρουσὲς νὰ σᾶς τοὶ κάμω».

Τὸ τραγούδι φαίνεται πὼς εἶχε καὶ συνέχεια πὺξ ξεχάστηκε, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ πολλὰ ἄλλα κρητικὰ τραγούδια.

Ποιὰ νὰ ἦταν ἄραγε ἡ βασιλοπούλα αὐτὴ τοῦ τραγουδιοῦ πὺξ παρακινουῦσε τοὺς πασάδες νὰ πάρουν τὴν Κρήτη, γιὰτὶ «ἦτον τοῦ κυροῦ τση»; Ἡ μνεῖα τῶν πασάδων μᾶς δείχνει πὼς πρόκειται γιὰ τουρκικὴ ἔκστρατεία κατὰ τῆς Κρήτης. Κι' αὐτὸ μᾶς ὀδηγεῖ στὴ μοναδικὴ ἔκστρατεία τῶν Τούρκων κατὰ τῆς Κρήτης πὺξ εἶχε τελικὸ ἀποτέλεσμα τὴν κατάχτησή της στὰ 1669, δηλαδὴ στὴν ἐποχὴ ἀκριβῶς τῆς Εὐμενίας Βεργίτση. Μήπως λοιπὸν ἡ βασιλοπούλα πὺξ καθόταν σὲ ψηλὸ παλάτι (πὺξ πρέπει νὰ ἦταν τὸ σουλτανικὸ σεράγι στὴν Κωνσταντινούπολη) καὶ πὺξ θυμόταν πὼς ἡ Κρήτη ἦταν πατρογονικὴ της ἦταν ἡ Κρητικὴ πραγματικὰ σουλτάνα Εὐμενία; Τὴν ὑπόθεση αὐτὴ τὴν κάνουν πολὺ πιθανὴ τὰ ἱστορικὰ περιστατικὰ τῆς προετοιμασίας τῆς τελικῆς ἔκστρατείας τῶν Τούρκων κατὰ τῆς Κρήτης, τὸ 1667, πὺξ κατάληξε στὴν ὀλοκληρωτικὴν κατάχτηση τοῦ νησιοῦ (1669). Παραθέτω μεταφρασμένη τὴν ἀφήγηση τοῦ Γερμανοῦ ἱστορικοῦ Hammer πὺξ, ἀφοῦ μᾶς λέει πὼς μετὰ τὸ ναυάγιο τῶν διαπραγματεύσεων μὲ τοὺς Βενετούς, τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1667, ἀποφασίστηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους νὰ συνεχιστῆ ἔντονώτερα ὁ πόλεμος γιὰ τὴν κατάχτηση τῆς Κρήτης, προσθέτει τὰ παρακάτω :

«... Ὁ τουρκικὸς στόλος, ἐξωπλισμένος στὴν ἐντέλεια, ἐτέθη ὑπὸ τὴς διαταγῆς τοῦ Καπλάν-Πασᾶ καὶ οἱ αυτοκρατορικὲς σημαῖες ἐστήθηκαν μπροστὰ στὴς πύλες τοῦ σεραγιοῦ (2 Ἀπριλίου 1667). Ὁ σουλτάνος ἐστρατοπέδευσε πρῶτα στὸ Νιαούτ-Πασᾶ καὶ σὲ εἰκοσιδύο μέρες ἔφτασε στὴν Ἀδριανούπολη. Στὸ Χάσκιοϊ παρέλασαν μπροστὰ του οἱ μπεϊλερμπέηδες τῶν Ἀδάνων καὶ τῆς Καραμανίας, καθὼς καὶ ὁ μπέης τῆς Ταρσοῦ, μὲ τὰ στρατεύματά τους. Στὴν Ἀδριανούπολη ἔφτασαν ὁ ἔκτακτος ἀποσταλμένος Μεχμέτ Πασᾶς, πὺξ γύριζε ἀπὸ τὴ Βιέννη, καὶ

ἀριθ. 9.—Ἀνέκδοτες: Λαογραφ. Ἀρχείου 1125, σ. 35 (συλλογὴ Π. Βλαστοῦ, ἀντιγρ. ἀπὸ τὴν Ε. Lüdeke, 1936).—Λαογρ. Ἀρχείου Π 61Γ, σ. 60 (συλλογὴ Μαρίας Λιουδάκη, 1938).

ὁ τσαοὺς Ἀμπνουνεμπί, πὸν εἶχε σταλῆ ἀπὸ τὸ μεγάλο βεζίρη στὴν Περσία . . . Στὸ δεφτερδάρη τοῦ μεγάλου βεζίρη [δηλ. τοῦ Ἀχμέτ Κιοπροουλῆ] ἐπλήρωσαν ἀπὸ τὸ ἰδιαίτερο θησαυροφυλάκιο τοῦ σουλτάνου 15.000 πουργιά, γιὰ τὰ τελειώση ὁ πόλεμος τῆς Κρήτης, κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ σουλτάνου Μουράτ Γ', πὸν εἶχε δώσει στὸ μεγάλο βεζίρη Σινὰν ἀπὸ τὸ ἰδιαίτερο θησαυροφυλάκιο του ἓνα ἑκατομμύριο ἄσπρα γιὰ τὴν οὐγγρική ἐκστρατεία. Ἡ ἱερὴ πολεμικὴ σημαία παραδόθηκε ἀπὸ τὸ σουλτάνο στὰ χέρια τοῦ μεγάλου βεζίρη, σὲ ἐπίσημη τελετὴ, καὶ πέντε μέρες ἀργότερα ὁ μέγας βεζίρης μ' ὄλο του τὸ στόλο ξεκίνησε γιὰ τὴν ἐκστρατεία τῆς Κρήτης. Τὶς τέσσερις πρῶτες μέρες μετὰ τὴν ἀναχώρηση τοῦ μεγάλου βεζίρη ὁ σουλτάνος ἔβαλε τὸν ἱστοριογράφο Ἀμπνὶ νὰ τοῦ διαβάσῃ τὴν ἀφήγηση τῶν μεγάλων νικῶν τῶν προγόνων του, καθὼς ἦταν ἡ ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τὸ Μεχμέτ Β', ἡ μάχη τοῦ Τσαλντιράν ἀπὸ τὸ Σελίμ Α', ἡ ἄλωση τῆς Ρόδου καὶ τοῦ Βελιγραδιοῦ ἀπὸ τὸ Σουλεϊμάν, σὰν προοιωνίσματα γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς Κρήτης. Ἀλλὰ ἡ ἐξιστόρηση τῶν κατορθωμάτων αὐτῶν δὲν τὸν ἔκαμε ν' ἀποφασίσῃ νὰ ἐκστρατεύσῃ ὁ ἴδιος, μόνο πὸν χρησίμευε γιὰ νὰ ἐξάψῃ τὸ ζῆλο του γιὰ τὸ κυνήγι, τὸ μόνο τομέα ὅπου ἦταν πιὸ μέγας ἥρωας παρὰ στὴν ἐκστρατεία· γιὰτὶ καὶ στὸ χαρέμι ἦταν ὑποταγμένος στὴν εὐνοουμένη του, τὴν Ἑλληνίδα ἀπὸ τὸ Ῥέθεμνος. Σ' αὐτὸ τὸ γεγονὸς ἡ λαϊκὴ πρόληψη βρῆκε ἓνα καλὸ οἰωνὸ γιὰ τὴν ἄλωση τῆς Κρήτης, γιὰτὶ θεωροῦσε ἀδύνατο μιὰ Ἑλληνίδα ἀπὸ τὴν Κρήτη πὸν ἦταν σύνευνη τοῦ σουλτάνου νὰ μὴ γίνῃ ὀλοκληρωτικὰ κυρίαρχη τῆς πατρίδας της . . .⁹¹».

Εὐκόλα θὰ παρατηρήσῃ κανεὶς πὼς ὅλες οἱ παραπάνω ἱστορικὲς λεπτομέρειες πὸν μαρτυροῦν ὄχι μόνο πὼς στὴν τελικὴ ἐκστρατεία γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς Κρήτης ἀποδόθηκε ἐξαιρετικὴ σημασία (συγκέντρωση πασάδων, δῶρα καὶ τιμὲς τοῦ σουλτάνου στὸ μεγάλο βεζίρη κλπ.), ἀλλὰ καὶ πὼς ἡ Κρητικὴ σουλτάνα εἶχε συνδεθῆ στὴν κοινὴ συνείδηση μὲ τὴν ἐπιτυχία της, συμβιβάζονται πολὺ καλὰ μὲ τὸ περιεχόμενον τοῦ τραγουδιοῦ. Ἄν λοιπὸν ὁ νέος αὐτὸς ταυτισμὸς πὸν προτείνουμε εἶναι βᾶσιμος⁹²,

⁹¹) J. Hammer, ὁ. π. σ. 585—587. Ὁ Hammer ἀναφέρει ἐπίσης πιὸ κάτω (σ. 636—638) πὼς κι' ὅταν πάρθηκε ἡ Κρήτη (1669), ἡ νίκη πανηγυρίστηκε μὲ τριήμερες γιορτὲς σ' ὅλη τὴν αὐτοκρατορία καὶ πὼς ὁ σουλτάνος ἐπιφύλαξε στὸ μεγάλο βεζίρη Ἀχμέτ Κιοπροουλῆ, πὸν γύρισε θριαμβευτὴς τὸν Ἰούλιο τοῦ 1670 ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία αὐτή, μεγαλόπρεπη ὑποδοχή.

⁹²) Ἡ σοβαρώτερη δυσκολία εἶναι πὼς ἡ κόρη ὀνομάζεται στὸ τραγούδι βασιλοπούλα, ἐνῶ δὲν ἦταν. Ἦταν ὅμως βέβαια βασίλισσα καὶ ἔτσι καὶ ἡ ὀνομασία βασιλοπούλα δὲν θὰ τῆς ἦταν ἐντελῶς ἀταίριαστη.

τότε ἔχομε καὶ δεύτερο ἱστορικὸ τραγούδι πὺ ἀναφέρεται στὴ 'Ρεθεμνιώτισσα σουλτάνα'⁹⁸.

Παρίσι, Φεβρουάριος 1950 — Ἀθήνα, Δεκέμβριος 1951.

Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ

⁹⁸) Ἀξίζει νὰ σημειωθῆ πὺς οἱ στίχοι τοῦ δευτέρου αὐτοῦ τραγουδιοῦ ἀπαντοῦν καὶ ὡς εἰσαγωγικοὶ στίχοι τοῦ πρώτου τραγουδιοῦ στὶς παραλλαγές *Κέρκ.²*, *Κέρκ.³* καὶ *Κέρκ.⁵* (βλ. ἐπεισόδιο Α), μὲ μόνη τὴ διαφορά πὺς στὴ θέση τῆς βασιλοπούλας τοῦ πρώτου στίχου ἀναφέρεται ὁ βασιλιάς (*Κέρκ.²*, *Κέρκ.⁵*) ἢ ἕνας πασᾶς (*Κέρκ.³*) πὺς κάθεται σὲ ψηλὸ παλάτι καὶ σχεδιάζει νὰ πολεμήσῃ τὴν Κρήτη κλπ. Φαίνεται πὺς μπῆκαν στὶς τρεῖς αὐτὲς παραλλαγές τοῦ πρώτου τραγουδιοῦ ἀπὸ τὸ δεύτερο (πρβλ. καὶ παραπάνω, σημ. 76). Καὶ τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἀκόμη μαρτυρεῖ πὺς κάποια σχέση ὑπάρχει ἀνάμεσα στὰ δυὸ τραγούδια.